Олесь Донченко

Золотий павучок

Державне
видавництво
України

Եղ. Չարենց

Ол. Донченко

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ЗОЛОТИЙ ПАВУЧОК

ПОВІСТІ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1 9 2 9

4-та друк. Трансдруку
Зам. № 6328—29 р. Тираж 5000
Укрголовліт № 893

ЗОЛОТИЙ ПАВУЧОК

I.

Світло погасло раптово й різко, навіть здалося, що від несподіванки важко схлипнув глибокий, як прірва, чорний партер. Зараз дадуть завісу, йтиме развесела оперета, нафарбовані дівчата й чоловіки в яскравих убраннях будуть співати й метушитись на сцені; і вже застрибала на золотих струнах і цимбалах жартовлива, в'юнка музика.

І в цей момент Базілевичеві раптом чомусь спали на думку сьогоднішні комсомольські збори. Що за чорт? Він забув, зовсім забув, що саме там було, навіть не може пригадати, хто ж сьогодні головував.

— Я, мабуть, просто якось не звернув уваги або . . . або нічого не чув, — подумав він.

І чомусь оце зараз знову спало йому на думку, що взагалі збори зробились для нього тепер чимсь таким нудним, що обов'язок висидіти на них годину - дві — це вже справжня кара.

Базілевич згадав, як неймовірно гнітить його останніми часами перебування в осередкові. Гнітять нагрузки, що їх він ненавидить, гнітить постійна проклята брехня, — брехня словами, очима . . .

Ах, ця брехня! Вона полонить, засмоктує все його єство. А брехати треба, брехати скрізь: на зборах,

в установі, кожному комсомольцеві, кожній знайомій і незнайомій людині. Брехати треба, бо інакше... вихід із комсомолу.

Вже три роки як Базілевич приїхав у це місто до свого дядька. Базілевичів батько, що при Денікині був за городського голову, гірний інженер, не пішов за радянською владою. Гордо й відлюдно жив він тепер у маленькому містечкові, відправивши сина у місто до свого брата, що був управділом в одній великій установі.

Дядько влаштував племінника в себе в установі на посаду і він же намовив його вступити до комсомолу.

— Нічого, — казав він Базілевичу, — до гарного хлопця комсомол не прилипне, а вгору підеш рости, як квітка в оранжерії. А там і до партії доскочиш... Кар'єра, голубе, перш за все. Без комсомолу ж тепер не зробиш кар'єри...

І от Базілевич у комсомолі. В його анкеті проти запитання хто батько, стоїть скромне „телеграфіст". Два роки вже Базілевич виконує нагрузки, відвідує гурток політграмоти, терпеливо висиджує на зборах і... ненавидить і нагрузки, і збори, і комсомол!

Базілевич відчуває як дедалі така постійна брехня робиться для нього нестерпучою. Гнітить брехня, комсомол... Він почав тікати від нагрузок, пропускати збори.

Та колись на зборах же таки трапилась несподіванка для самого Базілевича: він зацікавився суперечками з приводу одного питання — і, диво, підніс руку, щоб попрохати слова. Слово йому зараз же дали, він підвівся з місця. І враз десь глибоко-глибоко в серці заболіла, занила стара знайома виразка. Великі сірі очі раптом затуманіли і на мить міцно-міцно

й болізно стиснулись виразні чіткі губи. Здалося тоді, що вся постать Базілевичева враз зігнулася, зіщулилась, і він хапливо, ковтаючи звуки промовив:

— Я хотів те... Попередній товариш сказав якраз те, що й я хотів... — і він швидким рухом якось неприродно відкинув з гарячого лоба довге чорне волосся. Тоді для чогось озирнувся навколо і важко, ніби стомлений тяжким тягарем, опустився на стілець.

Питання, яке тоді обмірковували, було про нові методи комсомольської роботи. Багато комсомольців тоді висловлювалось, і всі вони нарікали на „сухість" офіційних доповідей, на відсутність якоїсь живої діяльности в осередку. І саме це зацікавило Базілевича.

— Справді, — подумав він, — ні к чорту така постановка роботи, як зараз. Ось я їм скажу про все... — і підвів руку. Але нічого не сказав, бо в ту саму мить уже добре знав, що для нього справа не в оживленні роботи; він відчув, що ніякі методи ніколи не зможуть міцно прив'язати його до осередку.

— Ні, справді, хто ж сьогодні головував? І як же це я не примітив?.. — думав Базілевич.

В оркестрі з гами звуків раптом викотилась висока тонка флейта і, коливаючи тишу, впала до ніг. Тоді грякнув грім бубна, і залились, зацокотіли, затріщали кастаньєти. В ту саму хвилину завіса розчахнулась і поповзла в різні боки, а зі сцени вже хлюпнув буйний, веселий гамір.

Поруч з Базілевичем сиділа Наталя, дружина Колі Шпака, що з ним Базілевич приятелював. Взагалі ж близьких товаришів у його не було, та й приятелювання його з Колею було якесь дивне. Про віщось серйозне ні Коля, ні Базілевич між собою ніколи на балакали. Не ділились вони друг з другом ані своїми пригодами,

ані плянами на майбутнє, як це звичайно буває між приятелями. Зустрічаючись, вони міцно й довго тиснули один одному руку і обоє широко й щиро посміхались. Після цього Базілевич неодмінно витягав з кешені цигарки і вдвох запалювали.

Коля палив з насолодою, жадібно втягуючи в себе їдкий синій дим, що потім струмочками виповзав з носа. Базілевич, навпаки, палив неуважно, якось наче з огидою тримаючи цигарку в лівому кутку пухнастих чітких губ.

Два-три запитання про справи, Базілевич ляпав Колю долонею по плечі, і обоє розходились. Іноді розмова їхня варіювала.

— Ну, як там Наталя? — запитує Базілевич.

— А що їй? Нічого. А твоя як? — широко посміхається Коля.

— Чому ти ніколи не прийдеш з нею до мене? — ніби між іншим цідить Базілевич і губами перекидає цигарку з лівого в правий куток рота. І далі:

— Як твоє життя з нею? Задоволений, га? Як вона — дуже те... гаряча? Це я так... Читав учора про шкідливість частих полових зносин, — додає він і бачить, що Коля перестав посміхатись.

— Моє життя? Ну... взагалі, як у людей. Хіба про це треба ще питати? Чому ти про це так раптом?

— Та кажу ж, що читав учора... І взагалі це питання, знаєш, таке, що... потребує докладного обговорення.

Запитання вийшло дуже недоречне. Це добре розуміють обоє і скоро з різних приводів розходяться.

Але, дивне діло, минав тиждень, і Коля починав чомусь турбуватись. Це було просто якесь невільне, приховане занепокоєння.

— Що це зі мною? — думав він і враз пригадував:

— Чому це Базілевича не видно?

І Коля йшов його шукати. Ішов до нього в установу, розпитував про нього в товаришів. А зустрівшись, знову дивляться один на одного, широко посміхаються і балакають про зовсім сторонні речі, що, здавалося б, зовсім не можуть їх зацікавити.

Але це була дружба, справжня дружба. В обох було щось таке, невловиме, що вабило їх одного до другого.

Останніми часами Коля Шпак почав помічати, що Базілевич якось змінився. Він не знав, звичайно, про той душевний розлад, що постав у його товариша.

Вони зустрілись перед зборами. Стояли поруч і палили. І враз Коля пильно-пильно глянув Базілевичеві в вічі.

— Володько, скажи мені, що з тобою?

Той здригнувся, ніби його раптово опекли батогом.

— А що таке?.. Я ж нічого...

— Брось, Володю. Зовсім не „нічого“. В тебе щось єсть. І від ячейки одриваться почав...

Але так нічого й не довідався Шпак, бо Базілевич зразу змінив і затушував тему.

Золоті струни гули, витанцьовували цимбали, і з партеру, з балконів, з галерійки дихало якесь нашорошене, тисячовухе, окате чудище. Здається, ось-ось воно заплямкає масними губами і слизькими щупальцями потягнеться до ясно освітленої, обарвленої сцени, де вихилялось дванадцять напівроздягнених молодих дівчат.

Базілевич раптом відчув, що Наталя сидить поруч його, що сидить вона близько, ось-ось, що вона така принадна і має гарячу пругку ногу... Власне, він відчув

зараз одну тільки її ногу, що пече йому коліно, і від того важке солодке оливо наповнює голову.

В ту саму хвилину чиясь рука лягає йому на плече, і Базілевич чує шепіт Колі Шпака:

— А якою бузою нас і досі годують! Віником би їх... Як ти думаєш, Володько, га?

Коли вийшли з театру, сіяла тонка осіння мжичка. Жалібно, одноманітно дзеленчав на розі трамвай, і ліхтарі здавалися великими золотими плямами.

Ішли втрьох — Базілевич, Коля й Наталя. Базілевич був похмурий і мовчав. Його чомусь усе дратувало: і танцюристки були мало заголені, і ця проклята мжичка, і ногу свою одсмикнула Наталя.

— Що ж, хай одсмикує, — дратується він. — Хіба вона, міщанка, розуміє? Певне, думає, що, коли має вже чоловіка, всьому край.

— Чого ти, Володько, як сич, сьогодні надутий? Скажи чого?

Базілевич кинувся.

Наталя! І як це привітно, які теплі ноти бринять у неї! Наталя, ти ж любиш свого чоловіка, тобі ж ноги своєї шкода, і враз така... така любов у твоєму голосі!

— Ні, Наталю, я не надутий. А ти що, хіба не любиш сичів? Ти, певне, соловейків більше поважаєш?

В розмову встряв Коля, і, жартуючи, швидко дійшли до рогу вулиці. Тут зупинились. І коли Базілевич, прощаючись, міцніше, ніж звичайно, стиснув руку Наталі, йому здалося, що таке саме стиснення було йому у відповідь.

Коля з Наталею щезли за рогом, і в Базілевича утворилося таке враження, ніби вся вулиця в одну мить спорожніла. Всім тілом опанувала якась байдужість і втома. Ледве волочачи ноги, він плентався тротуаром. З бокового провулка вдарив різкий вогкий вітер, і щось холодне раптом прилипло Базілевичеві до щоки. Він машинально зупинився і зняв з обличчя мокрого зчорнілого листочка. Це якось ворухнуло думку. Мокрий листочок так живо викликав у Базілевича уяву про осінь, про мжичку, що він мимоволі озирнувся. Звідкіля це? Певне, із саду, з-за паркану.

Справді, ліворуч був сад-ресторан „Оріондо“. Базілевич згадав, що він же щодня ходив мимо нього на посаду, і з-за декорованого паркану завше різало вухо тріо скрипок і глухо гудів тромбон.

Зараз листопад і мжичка, і сад вже давно зачинили, а ресторан перевели кудись до зимового приміщення.

— Як воно зараз там, у саду? — думає Базілевич. — От би піти оце туди, сісти на лавочці і слухати, слухати, слухати...

Здаватиметься, що хтось ходить між чорних стовбурів акацій, і мокре опале листя м'яко схлипує під ногами. І невідомо, хто там: чи таємний невловимий бандит, чи може, кошлаті тіні ховаються за стовбурами й ганяються одна за одною. І здаватиметься, що ось-ось на порожній темній естраді задзвенить зненацька й стихне порвана струна.

У вікнах кватирі темно.

— Ніна, певне, вже спить, — думає Базілевич про дружину. Але двері не замкнуті, і Ніна не спить. Коли Базілевич навшпиньках увіходить у кімнату й

повертає електричний вимикач, вона лежить горілиць на канапі й тихо зводить на його брови.

— Ти, Волю?

Така байдужість у жінчиному голосі Базілевичеві добре знайома.

— Щось повинно бути,— думає він і так само байдуже відповідає:

— Я, Ніно. Ти ще не спиш?

Він увесь нашорошився і, вичікуючи, мовчить.

— Сьогодні в мене була Ліза. Знаєш, із музтехнікуму? — запитує вона знов так само спокійно, і тільки її округлі зелені очі блиснули на мить якимсь фосфоричним блиском, а дугасті брови лізуть ще вище вгору. Це справляє таке враження, ніби два ліниві коти випнули разом горбом свої ситі, лискучі спини.

— Лізу? Знаю,— відповідає Базілевич. Він знає, що це тільки вступ, а головне буде далі.

— Ну, так вона ... — Ніна раптом спиняється і мовчить. Її очі, здається, вдивляються в якусь крапку на стелі. Вона ніби забула про те, про віщо почала казати, і нові думки вже, певне, блукають у неї.

Базілевич знає і цю звичку своєї дружини — раптом не доказувати речення — і знає, до чого це веде. Зараз вона мовчить, але однаково речення вона закінчить, коли не зараз, то через хвилину, через дві, через півгодини. Хай же зараз, краще враз відбути це, почути, і тоді вже якось діяти. І Базілевич виводить її із стану байдужного споглядательного настрою.

— Ну-ну, так що вона?

— Вона каже, що можна «прілічне» піяніно купити карбованців за п'ятсот.

Тепер уже Базілевич розуміє, в чому річ. Піяніно!..

Тут скоїлось диво. Вже немає лінивої байдужо Ніни, є живе пустотливе дівча, низеньке й опецькувате. Де поділись ті брівки горбом, ті кошечі, зелені очі з фосфоричним блиском? Натомість – дві вузенькі щілини, що так і бризкають іскорцями сміху. Руками вона обвиває шию чоловікові, а ноги витупцьовують якийсь шалений танок.

— Ніно, Ніно, Ніночко! — кричить Базілевич, — ти сказилась, чи що? Пусти, задавиш!

Він уже знає, що зараз буде прохання, потім — сльози, потім — істерика, а в нього на другий день — мігрень.

— Голубчику! Волю! Волюсю! Піяніно! Купи мені піяніно! Ліза каже, що у мене надзвичайний хист... Волю! — вона душить його за шию, тягне донизу, тупцює обома ногами, аж гулко ходить підлога.

— Ніночко, чи ти ... перш усього ж гроші ... Де ж узяти стільки грошей? Ти ж сама знаєш ...

— Гроші! Дурниця, на виплату можна на цілий рік. Ліза каже, що ...

— Ти слухай краще, що я кажу. Гроші — раз, а, подруге, і так уже кажуть, що я непманом роблюся. Ось килим, крісло, канапка. Хочеш, щоб зовсім з комсомолу викинули? Ти цього хочеш?

Нове диво: вже немає пустотливого кругленького дівчати з грацією прирученого ведмедя — натомість вигиниста хижа пантера, що ось-ось готується плигнути на свою жертву. Вже немає щілин очей — натомість два округлі жовтозелені вогники, що палахкотять дикою зненавистю.

— Проклятий! Проклятий! Тобі комсомол рідніший?

— Ніно, ти послухай... Зовсім не рідніший...

— Не хочу я нічого слухати. Чорт!

— Ніно, так не можна. Давай поміркуємо разом.

— Проклятий деспоте!.. Навіщо було виходити за тебе заміж? Казали ж усі, відмовляли. Куди мої очі тоді дивилися!

Вона падає на канапку і затуляє обличчя долонями. Її плечі конвульсивно здригаються від придушеного ридання.

— Ніно, Ніночко!..

— Не смій підходити, не смій!

Похмурий, він мовчки сідає в крісло. Затишна кімната, лямпочка з білим матовим абажуром, канапа, килим на стіні — все запрохує до спочинку, до лінощів. А тут тобі таке!..

Базілевич почуває, як десь у серці закипає в нього маленька бульбашка окропу і котить вище, вище — до горла. Він почуває раптом, як ця бульбашка заклекотіла в самісінькому горлі і от-от вирветься з нього гидкою лайкою, брудом гострих, колючих слів, нестримним вибухом люти. Тоді він зривається з місця і швидко підходить до вікна.

Через тонку фіранку йому видно, як на долоні, увесь центр міста. Безліч золотих вогників посплітались в кетяги, послалися самоцвітними сузір'ями. А ще далі, аж ген-ген, вже нічого не побачиш — там встає, ніби якийсь важкий золотий туман, мигтіння далекого сяйва залізничих люксів.

Гнів потроху влягається, вже стигне гаряча бульбашка в грудях. За спиною Ніна часто й глибоко схлипує.

— Нащо я справді так... гостро? — думає Базілевич. — Воно таки дійсно добре було б піяніно. От тільки гроші!.. Хіба якось на виплатку. А комсомол?..

Він рвучко дістав цигарку й запалив.

— Комсомол, що ж? Та й хто там прийде контролювати, яка в мене обстановка в кватирі, кому це потрібно? А потім... хто ж їм винен, що вони не можуть собі справити гарного одягу, купити... піяніна? Хто ж їм винен, що вони меншу платню одержують? Ясно, що вони дурніші за мене, тому й платять їм менше. Та й потреби ж у мене більші, культурніші.

Він знову чомусь пригадує минулі комсомольські збори.

— Чорт би їх узяв, — думає Базілевич. — Нові збори через тиждень — маю, значить, відпустку аж на сім день. А піяніно?..

— Ніно, Ніночко, — підходить він до неї, — ти не плач. Якось подумаємо... купимо.

Ніна не відповідає. Вона уявляє себе маленькою, зовсім маленькою дівчинкою, яку ніби всі б'ють і ображають, і ніхто не хоче її захистити. Вона почуває потребу бути зараз такою приниженою й нещасною. Їй робиться шкода самої себе, і вона починає ще дужче схлипувати.

II.

Літо, бабине літо! Останні золотяві деньки! Як торжисто й тихо пливе у повітрі біла, срібляста павутина! Вже давно прокурлюкали над містом довгою стрічкою журавлі. Гляньте! — Ці клени у привокзальному сквері: вони горять! Вони міняться всіма барвами й відтінками: то золотявожовті, то червіньковї, то багряні! Вони запалили осінні свічки і прислухаються до останнього палахкотіння. Чуєте, як капає з них золотий стиглий воск: кап, кап, кап... Слухайте! Мовчіть! Відчуйте ще раз це чекання, не розбудіть

цього металевого дзвінкого повітря: вдарите — воно задзвенить і розсиплеться на кришталеві скалки. Літо, бабине літо — прощай!..

— Прощай, Колю! Прощай!

Востаннє цілує Наталя. Останнє стискання рук. Скільки їх є тут — комсомольців! Перон живий — він ворушиться, метушиться. „Бов, бов!“ — два рази. Вже й сюрчок просюрчав там десь за вагонами.

— Колю, пиши!

Здригнулись колеса, зацокали на стрілках. Здриг-
нувся перон, побіг. І враз став. Тихо-тихо закрути-
лась голова в Наталі. Вона вже давно приготувалась
до цих проводів, у думці давно звикла до них, а отже
чомусь так болізно стиснулось серце і душать сльози.
— Нічого, дурниця. Це просто так... схвилю-
валась, хвилинне це. Адже ж Червона армія — школа.
Сама ж учора писала пляката.

Вона каже це і ні до кого не звертається. Вона сказала так сама собі і дуже дивується, коли хтось біля неї відповідає їй:

— Ну, звичайно. Та й хіба ж це навіки, чи що? Не один Коля — скільки їх поїхало сьогодні!

Ах, це — Базілевич, Володька. Значить, вона ска-
зала свою думку вголос. Так, так, не всі, значить,
поїхали — ось він тут, лишився. Йому — аж на той
рік. І, ніби впіймавши її думку, він знову сказав:
— Мені на той рік. В цьому році відстрочка до закінчення вузу.

Він трохи помовчав і додав:

— Я в медичній галузі. Хотів до сільгоспу, та... ну його к чорту, воловодся потім з гречками та з плугами! Хай дурніші допомагають дядькам хвости волам крутити.

Наталя відчуває, як міцно він її взяв під руку. Великі сірі очі раптом наблизились до її обличчя. Щось нове читає в них Наталя. Ні, це вже не той комсомолець Базілевич, якого вона так добре знала. У того були завжди сумні байдужні овечі очі. А в цього не очі — два довгі гострі шила! Чому це? Що він їй каже таке? А, хіба цікаво? Коля поїхав. От це — головне.

Їй ні про віщо не хочеться думати. Якась апатія опановує всю істоту. Проводи комсомольців, перон, Коля — все пропливло, змішалось. Раптом—нова думка: вона згадала ту білу, сріблясту павутину, що повисла на Коліному кепі. „Бов, бов!“ — вдарив станційний дзвін, і ось уже Коля шле їй рукою привіт з вагонного вікна. А на кепі в його — велика срібляста павутина.

Ах, осінь, — згадує Наталя. — Осіння павутина, бабине літо!

Павутинка. Наталя так її пам‘ятає, до болю. Яка маленька риска, а, отже, впала в вічі — не забудеш. Знову все пливе в голові, туманіє.

— А от обличчя Коліного ніяк не пригадаю зараз, не можу уявити, — думає. Павутинка знову випливає перед очі, блищить на Коліному кепі.

Тьфу, знову вона!

Наталя почуває, що Базілевич її кудись веде. Ах, так — вулиці, брук, трамваї. Додому.

— Наталю, Талочко!

Вона ніби просипається:

— Що ти хочеш, Володько?

— Талочко, ти сумуєш? Ну чому, скажи? Все про Колю думаєш?

Вони завертають по дорозі в якийсь скверик. Кілька бабусь із дітьми маячать на лавочках. Діти

бавляться обручами, і вабить зір великий, синьочервоний м'яч.

— Сядьмо тут, — каже Базілевич.

Наталя опускається поруч на лавку. Деякий час сидять мовчки. Недалеко за рогом дзвонять трамваї й кричать автобусні сирени. Мимо скверика важко прогупали бруком колеса биндюга. Права рука в Базілевича якось неприродно шарпнулася вбік.

— Наталю, ну про віщо ти думаєш? — голос у нього перервливий, і здається, якісь посвисти застряли йому в грудях.

— Наталю!

Думка за думкою мигтить в його голові:

— Обняти? Ні, не можна. Вона тількищо випровадила Колю. Ще рано, не можна так поспішати. Буде це, буде, але треба поволі, не зразу. Треба дати їй звикнути.

Але друга думка стукає інше:

— А чому б і не зараз? Ну хоч трохи, хоч трішечки! Мов би по-братерському, ніби жаліючи, мов не навмисне. Трішечки, кінчиками пальців, обережненько...

Його рука вже обіймає її за стан. І раптом він змовк. Щось йокнуло йому в серці, пересохло на мить у горлянці. Кінці пальців натиснули на пругкі, ніби гумові, груди.

— Тал... очка! Ах!

Наталя стоїть перед ним рівна, струнка. Обличчя її пашить.

— Як це ти швидко! Не сподівалась від тебе! Не смій іти за мною!

Пішла Наталя. Пішла сквером, поміж лавочками, поміж дітворою з обручами. Іде швидко, не озирається.

Манячить її синя в'язана кофта. Ось повернула, заховалась за ріг.

— Туди к чорту! — вилаявся Базілевич, — я ж давно знав, що вона звичайнісінька міщанка. І навіщо було чіпати таке... таке?...

— Пішла кралечка, гражданіне?

Хто це? — схопився з несподіванки Базілевич, озирнувся.

— Відчув, що раптом чомусь розгубився, зніяковів. Кому це є діло до його справ?

— Скучаєте, гражданінчіку? — настирливо лізе в душу той самий голос.

Хто це — з першого погляду сказати важко. Чорне куце пальто майже вище колін відкриває латані штани, і на ногах якісь жахні драні черевики. На голові старомодний солом'яний бриль, у руках товстелезний „довійськової якости" ціпок з мідним потемнілим набалдашником. Рідке довге волосся з сивиною, висмикуючись з-під бриля, нависає на плечі. Це певно, якийсь чернець або піп, або з роду довговолосих юродивих, вічних мандрівників від манастиря до манастиря, від одних мощей до інших.

Він непомітно підійшов ззаду і сідає на лавку поруч з Базілевичем.

— Так як, гражданінчіку? Пішла кралечка?..

Це починає дратувати.

— А ви що, дуже зацікавлені цією подією? — запитує Базілевич, почуваючи, як раптово в нього зростає якась хвиля злости проти цього обідраного довговолосого типа.

— Хі-хі-хі, — сміється тип. — А ви, гражданінчіку, не гарячіться. Ви ж ще не знаєте, хто я такий і чого мені треба.

Його улесливий голос, слово „гражданінчік“, це хіхікання, ще більше нервує Базілевича. Він хоче піднятись і йти. Але тут скоїлось щось незрозуміле. Його рука якось сама собою опинилася в грубій кістлявій руці цього дивного довговолосого. Базілевич бачить просто перед собою дві чорні палючі жарини очей, що, здається, буравцями ввірчуються йому в мозок. На мить впало в вічі все волосате, заросле, як у мавпи, обличчя.

— Що це? — мигтить думка в Базілевича, — бандит, чи що?

І в ту саму мить він чує над собою голос цього незнайомця. Але що це за голос? Де поділись його вкрадливі, улесливі нотки, приниженість, єлейність? Яка могутня сила бренить у цьому голосі!

— Сидіть! Чуєте! Ви будете сидіти!

А очі! Вони зараз висушать мозок! Якоюсь утомою, безсиллям наливається все тіло. Повіки обважніли, злипаються. „Що це?“ — мигтить десь далеко-далеко квола думка. І в ту саму хвилину невідомий торсає його за рукав плаща.

— Хі-хі-хі, — знову чує Базілевич його тихий, немічний смішок. — Просніться, гражданінчіку, просніться!

Швидко темніло. Зі сходу пливли важкі волохаті хмари і раптом нависли над дахами, димарями, торкнулися своїми розпанаханими рукавами верховин струнких тополь. По пустельній алеї скверу дмухнув раптовий вітер і закрутив опале листя. Кілька дощових краплин упало Базілевичеві на лице. Він рвучко схопився з лавки. Він не уявляв, що саме тількищо було з ним. Хто ця довговолоса людина з зарослим мавп'ячим обличчям?

Чернець чи піп похмуро сидів тепер на лавці, низько схиливши голову. Його ціпок з мідним набалдашником упав і одкотився геть. Базілевичеві здалося навіть, що ченцеві очі заплющені, ніби він куняє чи зморений якоюсь непосильною роботою.

— Ей, ви, як вас? Чого вам треба від мене? — раптом спитав Базілевич.

Незнайомий підвів голову, помовчав і байдужно, знесилено прошепотів:

— Чого треба?.. Не знаю, гражданінчіку...

Базілевич зацікавлено звів брови. Справді, цей тип починав робитись цікавим. Його чудернацький одяг, дивне поводження, нарешті, це волосате кирпате обличчя — все притягало увагу.

— Звідки ви? Хто ви такий? — знову запитав Базілевич.

— Тутешній я, тутешній. Чернець по милості божій. Чи не знайдеться у вас гривеничка? Багато не треба, а гривеничок візьму

— А ви що, голодні? Навіщо вам гривеник?

— Ноги не носять, стомився. З учорашнього вечора. як проштрапився, і риски не було в роті.

— Як же ви проштрапились?

— Звичайно, звичайнісінько, гражданінчіку. Чарчина одна, друга — глянь, а кешеня вже й порожня.

— Ви краще не пиячили б, а робили, то й голодні не були б.

— Немає ніде роботи, гражданінчіку. Та й не личить мені робити чорну роботу. Не звик я. А семейка в мене теж кричить: „Давай!“. Теж на шиї в мене. Благородна семейка, жінка Піф-Паф і донечка Зізі Мізі, чорт би їх забрав!

Несподіване рішення зародилося в Базілевича.

— Ну, що ж, як голодні, ходімте підшамнемо щось. Я теж давно обідав!

Чернець охоче згодився. Він поспішно підняв ціпка, для чогось зняв бриля, пригладив долонею пасми волося і швиденько пішов за Базілевичем.

Ресторанчик був у підвальному поверсі, брудний і темний. Був уже вечір — і скрізь мигтіли електричні ліхтарі, але тут не було навіть електрики. Скупе світло давала невеличка лямпа, що була пришена до стіни. Базілевич непомітно полапав у кешені невеличкого бравнінга і ввійшов. За ним — чернець. Обоє посідали в кутку, і Базілевич замовив дві вечері з пивом. Чернець із жадливістю поїдав свою порцію. Він з насолодою чавкав ротом, хапливо кусав хліб, здавалося, що навіть щелепи його риплять від такої роботи.

Деякий час сиділи мовчки. Раптом чернець перестав чавкати.

— А признайтесь, злякались сьогодні в сквері, коли я взяв вашу руку?

— Ні, чого ж мені було лякатись? — збрехав Базілевич.

— Сили моєї, сили, гражданінчіку. Ось мої руки, дивіться, — він закачав рукав і простяг на стіл висушені волосаті руки. — Ось руки мої, худі вони, нікчемні, а де ж сила моя? Ось тут вона, тут! — він ударив себе кулаком в груди. — Всередині в мене, всередині!

Він таємниче нахилився до вуха Базілевичового і, озираючись, зашепотів:

— Штуку я таку знаю, ще в манастирі старий схимник вивчив. Що накажу, те й зробить людина. Скажу „спи“! — засне, скажу „цілуй підошви“! — підошви мої цілуватиме. Важко це тільки мені зараз,

важко. Негодящий я вже зробився, не з кожним можу зробити так, не слухають. А колись, ще в манастирі, людей зціляв. За двісті верстов навколо слава гула про отця Феодосія. А тепер от... що я? Жебрак!

Він хвилинку помовчав і вже голосніше продовжував:

— А думаєш, сину мій, легко мені жебрачити? У кого? У тих агелів диявола, що червоні зірки на лобі носять? Я дивлюсь, уперед дивлюсь: як іде хто в шинелі сірій, пістоль з боку, не простягну йому руки своєї. Такі зруйнували манастир, такі викидали мощі святі на сніг, ченців рушницями розгонили. Глузуватиме такий з мого лиха. Як іде хто з портфелем під рукою, цигарка стремить з рота, не простягну й такому руки. Дуже великорозумний він, дуже забагатів, хоч і пика в нього репана, мужицька. Не вірить у бога такий, ніколи не подасть ченцеві, одвернеться. От я й дивлюсь — старенька бабуся завжди подасть, попрохає молитись за чиюсь душеньку. От у бабусі й просити не соромно!

Він тремтячою рукою налив пива в шклянку і одним духом випив.

Базілевич не спускав очей з цієї дивної людини і боявся пропустити хоч одно її слово.

— Після того, як спустошили мій манастир, — продовжував чернець, — я пішов блукати. Де я тільки не бував, сину мій, де я тільки не виходив!...

„Сину мій“ після „гражданінчіка“ сподобалось Базілевичеві.

— Як це дивно якось, по-біблійному, — думав він. — І яка швидка зміна: був „гражданінчіком“, а після пляшки-другої пива вже — „сину мій“.

— Занесла мене доля до Криму, — розповідає чернець, — не знаю вже, яка доля — чи щаслива, чи нещаслива... А тут жах такий навколо, большаки з зірками на лобі пруть силою незчисленною. Полковника одного вбили — плаче жінка, плаче дочка. І грошей немає. В пух програвся перед смертю полковник. А тут морем тікати треба. Не втекли. Ходить полковничиха з дочкою по березі та охають, охають... А тут я. „Молитись, кажу, — треба! Страшний суд скоро!". Та суворо так до них: „Навколюшки!" — кажу. Полковничиха зразу стала, а дочка її дивиться на мене, очі вилупила. Взяв я її тоді за руку так, як тебе оце сьогодні, сину мій, взяв її за руку, пронизав поглядом, силою своєю дихнув. „Моліться!" — кричу. Впала й дочка навколюшки, молитися стала. А полковничиха тут: „Хто ти, святий отче?" До себе запросила.

Лишився я в них жити. А тут з зірками червоними прийшли. Завітали й до полковничихи. Все барахло, яке лишилось, до нитки забрали, сину мій. До ниточки! Жалко мені їх стало. Голодні — ні крихти хліба, нічогісінько. „Моліться", — кажу їм. Впали всни навколюшки, а я пішов жебрати для них. Приношу ввечері хліба, сала трохи. Накинулись, як ворони, їдять.

Так щось із місяць тяглося. А потім дочка, панянка, скиглити почала. Схудала, зсохла, не може винести такого життя. До пундиків потягло, до убрання розкішного. Приходить одного разу, а з нею один у шинелі, з червоною зіркою. Провела його швидше до другої кімнати, защепнулася з ним. Дає мені ранком папірець зелененький. Написано на ньому, що то гроші. Схопив я того папірця, розірвав у неї перед очима. „Печуть мене, — кричу, — твої гроші, проклята блуднице!"

Знову з тиждень нічого — тихо, мирно. Коли дивлюся, а в Зізі вже хусточка шовкова звідкілясь узялася. „Де взяла?" — допитую. Мовчить, очі в землю втупила. Повага ще до мене була, ще боялася моєї сили чудодійної. Все зрозумів я. Зрозумів, звідки у неї та хусточка. Повернувся, мовчки пішов, схиливши голову. А потім майже щодня пішли гості, гуляння.

Мати спочатку умовляла, плакала, а потім і сама за компанію, як збереться товариство, тягне винце за столом. Я тікав у такі дні з дому. А тепер уже звик. Тепер я вже не той, що був раніше...

Набридло Зізі в Криму — захотілось у столицю. Переїхали сюди. І я з ними, звик. Почав горілочкою бавитись... Ех!.."

Чернець важко зідхнув і схилився на стіл. Непорушно, мовчазно сидів Базілевич. В другому кутку ресторанчика голосно сперечались про віщось троє в шкряних куртках і безперестанно кружляли пиво. За буфетом дрімав і здригався високий худий буфетник. Лямпа чаділа.

Базілевич раптом відчув у собі страшну нудоту. Брудна обстанова, цей гидкий обідраний чернець, розілляте пиво на столі, вонюча лямпа, раптом ніби хлюпнули на його якимсь бридом, огидою.

— Чого я пішов сюди? — подумав він і швидко встав. Чернець здивовано підняв голову.

— Куди ти, сину мій?

— Іду, треба йти.

Базілевич швидко розрахувався за вечерю й вийшов. На порозі він на хвилину обернувся. Чернець щось вигукував і намагався підвестися з-за столу.

— Гражданінчіку, гражданінчіку! Як накажите подякувати вас за вечерю? — почув Базілевич услід,

і, коли, не відповідаючи, він стукнув за собою двері, з ресторанчика аж на вулицю докотився п'яний чернечий регіт.

Базілевич швидко йшов. Він якось зовсім не думав про цю зустріч і про вечерю з „типом". Зразу якось не було думок, і тільки вже на другому кварталі яскраво блиснув спогад про сьогоднішні проводи комсомольців-призовників. Важким передчуттям стиснулось серце.

Базілевич думав про те, що на той рік вже, певне, ніякої відстрочки йому не буде — і доведеться йти до армії. Від цієї думки величезна туга охоплювала всю істоту.

— Бути червоноармійцем, — думав він, — вдягати вонючі штани й гімнастерку, спати в одній кімнаті з простими хамами, з якимись дурними парубками? Це ж — жах!

Якось несподівано для самого Базілевича зринуло це слово „хами". А в тім, воно не викликало в нього жодного протесту чи заперечення, навпаки — через якийсь момент він ще раз подумав: „А що ж, хами й справді. Факту заперечувати не доводиться. Хами й хулігани, яких беруть в армії в „обработку".

І вже нові думки лізли в голову:

— Справді, хіба це не насильство, не моральне приниження? Беруть освічену, інтелігентну людину і заставляють її два роки чистити кизяки з-під коней, тупцювати під команду якогось малописьменного мужичка ройового, їсти кандьор з чорним „салдатським" хлібом і щосуботи показувати на огляді полові органи якомусь „коновалові" лікпомові!

І він відчув себе таким нещасним, приниженим і прибитим.

— В царській армії і то не було такого знущання. Там гімназистів відразу офіцерами робили, а в нас... І це тим більше, що в нас так мало освічених, культурних робітників в армії!

Базілевич уявив свою теплу затишну кватирку — і йому стало шалено шкода її кидати. Проміняти на рік чи два своє спокійне життя на муштровку, чорний хліб — та на щохвилинну підлеглість кожному, починаючи від ройового до командира полку, здавалося для Базілевича неможливим.

— А що ж, коли трапиться війна? — подумав він. — Заб'ють же, обов'язково заб'ють або задушать газами.

Він пригадав Ніну, і найстрашнішою йому здалася розлука з дружиною.

— А Наталя? — майнула думка. Майнула й розтанула.

Дружину він і досі кохає, а Наталя — так... просто хвилинна гостра насолода, щоб врешті не притупились нерви і не згубити смаку до свіжини.

— Звичайно, тут тільки тіло, — міркує Базілевич. — Ех, чорт, як я її сьогодні так обняв необережно!

Він згадав, як піддались у Наталі під його дотиком гумові груди, згадав її округлі, ніби виточені, ноги і втягнув у себе слину, що почала густо збиратись у роті.

III.

Швидко й непомітно промайнули для Колі Шпака перші два місяці в армії. Ще коли їхав сюди, в це невеличке подільське місто, він байдужно розглядав у вагонне вікно голу стерню та далекі сині смуги лісів. На серці наче ворушився якийсь кусючий червачок і викликав цю похмуру байдужність. Так,

байдужність, бо навіть суму не було. Все здавалося таким зайвим, непотрібним і до бридоти нудним. Якась товста єврейка, що сиділа в вагоні напроти Колі, пильно подивилася на нього й обережно запитала:

— А чи не болять у вас зуби, скажіть, будь ласка?

Коля не пом'ятає вже, що він їй відповів. І тільки тоді вже, коли всіх призовників зустріли на станції червоноармійці з політкеровником, тільки тоді він ніби проснувся після розлуки з дружиною і рідним містом.

Швидко нове життя цілком полонило Колю Шпака. Традиційні десять день у карантині, потім сіра шинеля, „будьоновка", рушниця, „клинок" — все це було незнайоме, цікаве і викликало безліч нових думок і почувань.

Ще в карантині Коля потоваришував із своїм сусідою по ліжку — Йоною Соломенком. Йона був тихий сільський парубок з волячою силою. Аж страшно робилось, коли подивишся на його широчезні могутні плечі, на здоровенні, важкі руки й голову, що скидалась на округлого чавунного казана. Вся вайликувата постать Соломенкова нагадувала здорового ведмедя, та, може, і характером своїм це був дійсно ведмідь. Тихий і спокійний, навіть соромливий, він ніколи нікого не чіпав, але, коли роздратується, тоді краще не підходь до нього.

Коля й сам не знав, що його так вабило в Йоні. Може, якраз ота воляча сила, філософський спокій Йонин, бо сам Коля був худорлявий і малосилий.

Часто після вечірньої сурми, вже полягавши, обидва хлопці довго розмовляють між собою, згадаючи то події минулого дня, то розповідаючи один одному про своє життя „там", дома.

Здебільшого розмова починалася тим, що Йона, стягаючи з ніг чоботи, запитував:

— А як це воно там... дома? Оце вже мабуть, повечеряли, мати прядуть, батько ложку майструє...

Часто розмова затягнеться довше, ніж звичайно, коли вже всі в казармі поснули, тоді, розмірено стукаючи важкими чобітьми, підходить черговий і просить не порушувати тиші балачками.

— Хто там зуби чеше? Ану тихше! Порядку не знаєте, чи що? — каже він сердито, але в його голосі чутно приховане бажання самому оце „почесати зуби", бо до зміни ще далеко... Ой, як далеко!

Незабаром після виходу з карантину всіх поповненців розташували по чотах, і тоді надійшов той урочистий день, коли кожний молодий червоноармієць мав одержати собі коня, бо частина, до якої попав Коля, була кавалерійська.

Командир, високий, чорнявий, з вусиками вгору, повів свою чоту до стайні.

Колі попався гарненький вороний коник „Европеєць". Він косив гарячим вишневим оком і бив у землю переднім копитом.

Коля несміливо, з таємним замиранням серця, підійшов до нього і ледве-ледве торкнувся рукою оксамитної шиї. І — диво! — коник враз стих, присмирнів і почав тикати мордою Колю в те місце, де звичайно бувають кешені. Саме в цю хвилину підійшов командир.

— Ну-ну, сміливіше, товаришу Шпак! Кінь смирний, бачите — шукає по кешенях, думає що у вас є хліб або цукор. Попередній його хазяїн не шкодував для нього цих ласощів.

Пішли дні навчання й праці.

О п'ятій годині ранку вже будив сурмач на прибирання до коней.

— О, засурмив уже архангел! — жартували червоно-армійці, протираючи заспані очі і вдягаючись.

Як не хотілося вставати в цей час! Здається, все б віддав, аби поспати хоч хвилинку. А тут відразу ж з-під теплої ковдри треба було йти на двір, на холод прибирати в стайні й чистити коней. Було вже справд холодно, бо недавно випав сніг, ударили морози — і встановилась сувора зима.

Одного разу Колі прийшла черга вартувати на стайні. Черговий призначався один на цілу ніч на тридцятеро, а то й більше коней.

Коля примостився в кутку на паку пресованого сіна. Він закутався в шинелю і добре вгрівся. Коні мирно собі хрумали, брязкали чембурами і зідхали.

Вгрівшися, Коля непомітно для себе самого заснув. Прокид його був трохи незвичайний. Він раптом відчув над собою гарячу пару від дихання якихось величних тварин. Враз ввесь сон злетів з очей. Коля помацав навколо себе руками (ліхтар потух) і зразу ж яскраво уявив своє становище.

Коли він заснув, кілька коней одв'язалися й почали смикати з-під нього паку. Врешті він зовсім з'їхав на долівку, а над ним тупцювалися коні і хрумали запашне сіно.

Коля пам'ятає, як він тоді злякався. Обережно продерся він між кінських ніг попід їхніми животами налапав ліхтар і засвітив його. Тут перед його очима стала картина жорстокого розгрому: сіно було все розсмикане, і пучки його валялись по всій стайні. Великої торби з вівсом не було. Він знайшов її по вівсяній стежці на долівці аж у другому кутку.

Це був добрий урок — не спати підчас вартування навіть кращий за позачерговий наряд.

Коля розповів про цей випадок Йоні. Обоє весело сміялись, і Йона, мов велетенський гусак, кілька разів пускав своє низьке гоготання: „Го-го-го!..“

За два дні на тій самій стайні трапилась пригода і з Йоною. Йому довелося зробитись на деякий час ветлікарем або, вірніше, повивальною бабкою біля кобили Наталки. Йона тієї ночи був черговий по стайні, і всі здивувались, коли ранком біля Наталки знайшли чудового маленького жеребчика.

— От тобі й маєш! — жартував комчоти, — думали, що приведе не раніше, як за місяць, а тут тобі за одну ніч! Це ви, товаришу Соломенко, певно щось тут зробили...

Йона стояв і тихо, одними куточками губ, соромливо посміхався. Кобила Наталка безперестану щулила вуха і тихо іржала до лошати.

В суботу ввечері до казарми прийшов шеф — студенти і студентки місцевого педтехнікуму. Давно вже чекали на них червоноармійці, і, коли ленкуток наповнився свіжими бадьорими голосами „шефа“, швидко утворився якийсь теплий, дружній зв'язок, що виявився в тому невимушеному, щирому тоні розмов, суперечок, веселому реготі й жартах, що часто буває в якійсь дружній, близькій компанії.

Дівчата-студентки забирали до себе найпильнішу червоноармійську увагу. Не зважаючи на те, що багато червоноармійців кожної неділі мали змогу брати в комчоти відпустку до міста, все ж більш-менш ізольоване життя в казармі давалося в знаки. Але в поводженні з дівчатами всі вони були справжні лицарі, чемні і услужливі, так що навіть не можна було й

помислити, що ці люди дома в себе вміли тільки тримати чепігу чи молота. Один тільки комірний Харченко спробував запустити якогось цинізму, але товариші швидко примусили його прикусити язика.

Вирішили випустити експромтом живу газету і влаштувати вечірку самодіяльности. Газета провалилась зразу ж, бо ніхто нічого не дав до неї, крім політкеровника. Але самодіяльність кожний виявив якнайкраще. Перш за все той самий циник Харченко заграв на гармонії якусь веселу танцюристу річ, яку він називав „попурі“. Найнижчий на зріст з усієї чоти червоноармієць Заєць пішов навприсідки і протанцював „козачка“.

Один із „шефів“, трохи шкультигаючи, вийшов на середину і прочитав „Каменярі“ Франка. Студента попросили ще щось продеклямувати. Він почав був „Есть на Волге утес...“, але наприкінці забув вірша, постояв-постояв, пригадуючи, і, не пригадавши, засоромившись, впірнув між товаришів.

Летюча почта ввесь час гуляла між присутніми, майже всі зробили собі з паперу і почепили до грудей квиточки з числами, щоб тому, хто розносить листи, легше було знайти адресата.

У Колі ця вечірка чомусь розбуркала не веселощі, а старий сум за рідним містом, за дружиною, за товаришами. Він якось непомітно відійшов у куток і сів на віконну лутку. Давній знайомий настрій повної байдужности раптом знову опанував його. Не хотілося ні балакати, ні думати. Гамір і голосний сміх у ленкутку здався таким порожнім і нудним.

Хоч би вже розходились швидше, чи що, — тоскно подумав про шефів. І в цю хвилину щось зашелестіло в його руці.

— Чому ж ти не відгукуєшся? Питаю-питаю, в кого десятий номер, а ти мовчиш! — і червоноармієць-почтар поклав у Колину руку невеличкого згорнутого папірця.

— Від кого це? подумав він, розгорнув і прочитав.

„Шановний товаришу! Хочу балакати з вами. Та, що стоїть напроти вас, біля скриньки для запитань“.

Коля хутко поглянув перед себе. Дійсно, напроти під стінкою стояла дівчина. З першого погляду вражав бархатистий погляд її темнокарих глибоких очей. Гляне — і здається, що ніжним оксамитом проведе по щоці, по лобі... Два чорні рухливі червачки лягли над легкими віями і збіглися докупи на переніссі. Тверді чіткі риси губ і вперте тверде підборіддя. Світлокаштанове волосся, місцями аж золотяве, зібрано в акуратну зачіску.

Коля хотів скочити з лутки, але в ту саму хвилину дівчина вже сама підійшла до нього.

— Перш за все, товаришу, скажіть мені, як ваше прізвище?

— Шпак.

— Так от, товаришу Шпаче, мушу вас попередити, що ви нічого, будь ласка, такого не думайте. Я просто хочу познайомитись з вами, бо ваше обличчя надзвичайно нагадує мені мого брата... Подібність просто неймовірна — двійник!

Щиро, невимушено вона розпитала Колю про його родину, про його життя. Коля й не зчувся, як і сам почав закидати нову знайому цілим водограєм запитань. Де подівся його нудний порожній настрій? Враз вся ця вечірка набрала змісту, якоїсть хвилюючої любовної атмосфери.

Як усе це швидко скоїлось! Ось вона, ця незнайома студентка з оксамитом очей, сидить поруч нього, червоноармійця Колі Шпака. І от йому чомусь весело, радісно, він сам не вірить, що чверть години тому він самітно сумував на віконній лутці. Він уже підмітив кілька прихованих заздрісних поглядів своїх товаришів.

І раптом Коля відчуває, що вона, ніби ненавмисне, міцно притиснула свою ногу до його коліна. Він трохи здивований, він навіть запнувся на слові. Тоді в свою чергу здивувалась вона. Зіп'ялися вгору два чорні рівні червачки над очима, і оксамитовий дотик торкнувся його широко відкритих вій. Мужнє, тверде підборіддя, здається, ще більше скам'яніло. Вона посміхнулася і зараз же відставила свою ногу. І в ту саму хвилину ця її посмішка і рух ноги скаламутили в Колі хвилю чи то самолюбства, чи просто юнацької, хлоп'ячої зухвалости.

— Чому вона так посміхнулася і навіщо зараз же відставила ногу? — думав Коля, — і яка це посмішка — глузлива, чи?..

Він принишк і обережно натиснув на її коліно.

— Хай не думає, що я — не мужчина!

Але що це? Вона знову сміється, знову глузування засвітилось у її зінницях? Ні, це тільки мить — це тільки здалося. Коля напружує зір, вдивляється в її риси, силкується щось спіймати в них — і раптом застигає. Що це? Її губи тихо затремтіли, стріпнулись вії і впали. Невимовний смуток кладе різкі тіні на її обличчя. Вона каже так тихо, так спокійно і просто:

— Навіщо ж даремно дратувати себе, коли однаково нічого не буде?..

Знову стріпнулися вії і знову впали і в куточках губ зворушливо тремтять, як шелехи, недоказані слова.

Він взяв її за руку і нестримно запитав:

— Навіщо ви так кажете?.. Чому ж, чому... не буде?

Смуток не сходить з її обличчя.

— Як вас звати?

— Микола.

— Микола, Коля. А мене — Соня Бондар. Ну от і все. А тепер прощайте... чи може?..

— До побачення? — перехопив Коля. — Звичайно, звичайно, лише до побачення.

— Ну, тоді до побачення. Наші вже збираються.

Вона рвучко, по-хлоп'ячому, простягла йому маленьку, але тверду, грубу руку. Якась буйна радість раптом опановує Колю. Він не випускає її пальців і піднесено, аж занадто голосно каже:

— Е, ні, так все ж таки не годиться... Соню! Де ж ми побачимося ще?

Вона хвилину думає, морщить лоба, гладить оксамитом своїх очей.

— Знаєте педтехнікум? Ну от, увечері й приходьте. Я в жіночому житлогуртку.

От її вже нема, вона вже пішла, а Коля все бачить її темні очі і це дивне, надзвичайне кам'яне підборіддя.

IV.

Зранку Базілевич посварився з дружиною. Вона впала на канапу, вигукуючи образливі слова, а він грюкнув дверима і, не снідавши, побіг на службу. Він служив в одній центральній торговельній установі і одночасно вчивсь у вузі. Навчання було погане бо весь час однімала служба в установі.

Сьогодні, певне, був день неприємностей. Чергова сварка з дружиною і... осередок. Ах, цей осередок!

Базілевич старанно пригадує всі подробиці, як і що сказав йому секретар, і чуття обурення все більше й більше примушує пульсувати у скронях кров.

Так, секретар осередку просто сказав: „Ти, Базілевичу, інтелігентік, звичайний інтелігентік. І потім — відрив від осередкової роботи...“

Він і раніш чув це слово, але ніколи не обурювався, коли його хтось так називав. Це слово просто не робило на Базілевича жодного враження. Тепер же дивно, воно ошпарило його, вразило в саме серце, але зовсім з іншого боку. Він не заперечував, не жалкував.

— Ти кажеш, що я інтелігентік, — майже голосно розмовляє Базілевич сам з собою, — так, ти цілком маєш рацію: я — інтелігент. А ти хто? — місить він у думці ногами секретаря. — Хто ти, відповідай? Жидлик! Кацавейчик! І от я повинен коритися якомусь Аврумові?

Презирство клекоче у нього в грудях. О, як він зараз ненавидить їх усіх, як він зараз зневажає всіх членів осередку! Як шипить на його вустах це слово „жидлик“!

— І правда, — кипить він, — правда, дійсно — жидлик! Всі ж вони жидлики!

Це був вибух люти, люти безсилої, з слиною на вустах, тієї захованої люти, з якою вбійник, що підкрався ззаду, б'є свою жертву ножем у спину. Це вже була зненависть не до „жидликів“, а до комсомолу. Базілевич хотів лишитися в комсомолі, боявся виключення, бо це могло кепсько відбитися на його службовому стані та й в армії... хто його знає як... Коли буде комсомольцем та пролізе якось до партії, то і в армії буде згодом якимсь начальничком. А на

той же рік вже, певне, ніякої відстрочки не буде — доведеться йти...

Такі думки лізли Базілевичеві в голову, коли він повертався з зібрання. Саме тоді його догнала Наталя, і обидва пішли поруч.

Ішли деякий час мовчки. Швидко вечоріло і в морозяному повітрі все здавалося таким чітким і ніжно-синім. Як чарівні краєвиди пролітали яскраво освітлені сліпучі трамваї, металевим тембром вигукував на розі біля собору гучномовець.

Два місяці минуло з того часу, як востаннє проводив Базілевич Наталю. З того часу він її бачив тільки на осередкових зборах, і вони майже не розмовляли між собою. Після випадку в сквері, коли Наталя ображена пішла від нього, Базілевич намагався взагалі уникати будьяких розмов з нею, так само, як і вона з ним. Сьогодні розмова у них теж не клеїлась. Догнала його Наталя просто випадково, вертати або обминати було запізно та й ніяково, і от обом довелося знову йти поруч.

Розмова спочатку крутилася навколо колишніх, сторонніх речей. Потім Базілевич запитав про Колю, як йому живеться в армії, чи часто він пише звідти листи. І тут сам згадав, що й досі не написав до Колі жодного слова, не зважаючи на свої обіцянки писати.

Де-далі розмова набирала жвавости, зникло почуття ніяковости. Базілевич почав жартувати, і Наталин сміх дзвінко затарабанив у слухові перетинки.

— А вона така ж, як і раніше, — думає Базілевич. — Ах ти ж люба, мила Наталочко!

Йому приємно було в вечірніх морозяних сутінках іти поруч з цією стрункою веселою дівчиною, до якої

був у нього якийсь потяг. Базілевич сам не раз помічав, що, коли не бачить її, нічого, байдуже, коли ж почує її голос, її кроки, побачить її рівний, стрункий стан, її пукаті очі, якось солодко стиснеться на мить серце, і тиха незрозуміла тривога попливе, розіллється в ногах.

Наталя вже зовсім оговталась, їй навіть гарно було жартувати вдвох з чоловіковим товаришем, вона почувала, як ласкаво щипає її за щоки мороз, як вона червоніє від цього, і їй робилося ще веселіше.

За два місяці вона вже досить добре призвичаїлась до розлуки з чоловіком і, хоч часто писала йому листи і так само з нетерплячкою чекала звісток від нього, все ж уже зник її гнітючий смуток перших днів розтання, і де-далі вона почала частіше шукати розваги для себе і знаходити в собі хвилини безтурботного сміху й радости. Непомітно для обох підійшли до воріт будинку, де жила Наталя. Зупинились. Вона, ніби чекаючи чогось, непевно простягла руку.

— Ну?..

Базілевич нерішуче взяв її холодні пальці.

— Змерзла, Наталочко?

Сказав це й спинився. Він відчув, яка сила почуття вилилась несподівано для його самого в ці слова.

Мовчала й Наталя. Вона не зрозуміла, від чого так затремтів голос у Базілевича і чому він раптом замовк.

— Наталю, можна до тебе... хоч на хвилинку? — нарешті запитав він.

Вона, здавалося, щось обміркувала.

— Що ж, заходь... але тобі буде в мене, певне скучно, гляди, щоб потім не каявся.

Він весело відповів, що скучати не буде.

— Хай наші вороги скучають, Наталочко! Вороги та діди. А ми з тобою ще — цвіт, молодість, — казав він, підіймаючись на гору темними східцями.

Наталя відімкнула двері, і війшли. Різко вдарила в вічі після темряви електрика. Кімната була велика, але дуже вбого обставлена: стіл, два стільці, в кутку ліжко-дачка — і все. На підлозі якась ряднина замість простилки.

Базілевич згадав свою затишну й гарно, навіть комфортабельно мебльовану квартирку з двох кімнат, і йому чомусь стало до болю жалко Наталю. Він мовчки сів на стільця.

— Ну, от і мої хороми! — жартувала вона. — Тепер сиди тут і чекай, поки я ось нагрію чай.

Вона тут же на столі запалила примуса і поставила на нього чайника.

Примус шипів, Наталя вешталась по кімнаті, а Базілевич якось застигло, мов кам'яний, навіть не кліпаючи очима, задивився на синій вогник під чайником. Про віщо він думав?

І тут за стіною почала грати скрипка. Ніби хтось зачепив серед тиші туго натягнену срібну струну. Вдарив звук, один, другий і замер. Лише на мить. І враз знову розітнулась висока тужлива мелодія. Невідомий музика за стіною грав якусь сліпучо-синю далеку пісню.

Гей, ви, гори! Гей, ви, скелі, пустирі! Яка глушина! Скажіть, які це гори? Ні, не гори. Мовчіть — це безмежний синій степ. Як вам не соромно? — ви не впізнали України!

Ви чуєте сопілку, ви бачите старого чабана й отару овець. Це все — далеко і все завіяно, все — синьо,

і вівці здаються тільки маленькими і, мабуть, рухливими крапками. Немає кінця. Немає краю.

Подивись: там десь небо впало на обрій — і там, мабуть, кінець. Ходім! Поспішай, брате! Ах, пусто, завіяно, синьо! А ти ж казав про незнаний гуркіт, про скрегіт заліза? Де ж твої рейки крицеві, твої гули, твої димарі димограєві? Де, брате! Стоїш ти, схилив голову і мовчиш. Де, брате? Мовчиш і не знаєш сам. Стоїш, а ноги твої давить земля, і чоботи твої важкі, юхтові, барвінок обплутав, чебрець пов'язав, як зеленими ланцюгами. І от стоїш ти закутий, розгублений між мурів кам'яних і благаєш: „Пусти!..“ Хай тебе доля пустить, брате!..

Музика за стіною грав. Уже не одну, не дві срібні струни натягнено — скільки їх! Хіба можна впіймати? Тисячі їх бренять, дзвонять, захльобуються. І раптом — що це? Луснув звук, урвався, впав. Фальшивий звук? Фальшива, непевна струна!

— Ах! — несподівано вирвалось у Наталі. Замовк за стіною невідомий музика. Здригнувся Базілевич. Смертельна туга раптом обхопила його. Він озирнувся навколо, хитнув головою, ніби хотів її вдержати під страшною вагою тяжких, як величезний молот, тяжких дум.

— Наталю,— тихо позвав він.

Вона швидко позирнула на нього й застигла. Базілевич був блідий, аж посинілий. Дві борозни-зморшки лежали на лобі. Очі блукали.

— Наталю, — повторив він, — чи тобі було коли таке, коли от здається, що тобі не вистачає раптом повітря? Коли раптом ти озирнешся і бачиш, що навколо пусто, порожньо. Розумієш, порожньо? І ти одна. Одна-однісінька! І нікуди піти, нікому не можна

сказати жодного слова. І це так навіки. Чи ти розумієш мене?

Вона мовчки кивнула головою.

— Наталю, — продовжував він із якоюсь жагою. — Наталю, ну як треба жити, щоб усе збагнути, щоб збагнути саме життя і смерть? Та й життя... ну на чорта воно кому потрібне? Кому воно потрібне? Де ж ця розгадка, Наталю?..

Знову за стіною заграла скрипка. І дивно, і Наталя, й Базілевич раптом відчули, з якою вони напруженістю, з якою тривогою прислухаються до гри.

Як тихо! Вони чують навіть, як кліпають один в одного віки, як лопотять слухові перетинки.

— Яка тиша! І примус потух,— майнула в Базілевича напівсвідома думка.

Скрипка грала.

Тихо впав перший звук, за ним — другий, третій... Все вище й вище. Ось відокремилась якась тонюсінька висока нота й розтанула десь угорі. Далі, далі... Швидкими колами, майже невловимими, кружляли звуки. І ось докотились до непевного місця. Тривожно зойкнув лучок і раптом переможний, бравурний, мотив хлюпнув, як водоспад.

— Ось воно, ось, ось!.. — схопилась Наталя. Її пукаті очі блищали мов кришталі, вид пашів.

— Я знала, я знала! — ляпала вона в долоні. — Я знала, що він скінчить!

І враз скрипка змовкла. Запанувала тиша. Стало ясно, що не чути шипіння примуса.

— А примус погас! — скрикнула Наталя й кинулась його запалювати. Але Базілевич встав.

— Чого ти, Волько? — кинула вона на нього очима.

Він мовчки підійшов до неї і взяв її за плече.

— Не треба, Наталю, примуса. Не треба. Хай потім.

Він злегка притиснув її донизу.

— Сідай краще. Сядьмо тут. Скажи, хто це так грав, не знаєш?

Вона слухняно сіла на ліжко й намагалася зрозуміти, що він хоче.

— Це один студент, він часто грає,— машинально відповіла.

— Студент? — якось їдко посміхнувся він.— Вже взнала й хто. Да-а, студентікі. іграють і поють...

Вона ще раз зиркнула на нього.

— Волько, що з тобою? — запитала.

Він поклав руку на лоба.

— Сам не знаю. Чогось розболілась голова. Крутить отут. Ти нічого не матимеш проти, коли я трохи полежу в тебе?

Не чекаючи відповіді, він сунувся за її спину й ліг.

— Коли так, то й дозволу не треба було питати, ти по-домашньому, наче в своєї дружини,— ніби жартуючи, сказала вона і встала.

Згадка про дружину неприємно різнула Базілевича.

— Вона, мабуть, чекає мене зараз, а я тут,— подумав він.— А в тім, хто ж їй винний? Хай і собі десь шукає розваги, хіба я їй забороняю? Ми ж не схимники! — спробував він обдурити себе і в такий спосіб заспокоїти.

— Наталю, чого ти встала? Іди сюди, — покликав він.

— Навіщо я тобі потрібна? Я зараз запалю примуса.

— Іди, будемо вдвох слухати скрипку.

— Ніхто зараз не грає.

— Але ж ти чула, як грав? Чула, Наталю? Ах, Наталю! Невже ти не зрозуміла тієї гри? Невже тобі чужа та жага, невже ти, як слимак, залізла в свою шкаралупу і... але ж це неправда, я бачив, як ти мінилась підчас тієї пісні, я бачив, що ти зрозуміла заклик.

Вона посміхнулась: — Ну, і що ж ти хочеш?

— Я хочу, що б ти сіла біля мене.

— Навіщо? Для того, щоб ти мав змогу обняти мене, розігнати собі трохи кров?— несподівано сказала вона.

Він завагався одну мить, що відповісти їй. Іти манівцями — однаково вже вона розгадала його план. Це тільки затягне справу. Краще бути одвертіше, але все непомітно мастити медом. Він підвівся на лікоть, зробив журне лице й гірко посміхнувся:

— Наталю, коли б ти знала, як тяжко мені чути від тебе такі слова! Як тяжко, що ти не розумієш мене, помиляєшся...

— Нема чого розуміти.

— Ти так думаєш? — запитав він, не знаючи, що сказати далі. — А я ог — ні! У мене зовсім не те. Зовсім інша думка.

Хвилину обоє помовчали. Базілевич продовжував:

— Справді, Наталю, я хочу, щоб ти була зараз біля мене поруч, бо тоді, ти сама знаєш, утворюється такий затишний, дружній настрій. Хочеться ділитись своїми думками, хочеться розказати про віщось таке... таке... ну, високе, чи що. І потім: що таке обійми, що ти їх так боїшся? Це ж звичайне явище у людини. Звичайно, не в кожної, бо хам, грубий який-небудь бовдур, обіймати не буде.

— Бовдур облапить, так? Діло-то однакове, хіба назви тільки різні — то обійми, а то лапання. Згодний, Волько? — ніби доброзичливо кинула вона.

— Але ж, Наталю, і суть цілком різна. То — чутлива людина, культурна, ніжна, а то — хуліган. Це ж величезна ріжниця.

— Однаково. Всім вам одного хочеться.

— А вам, Наталю, хіба ніколи не хочеться?

— Так на те ж і чоловік є, дружина в тебе.

— А от же зараз у тебе немає чоловіка. Ще цілий рік чекатимеш. А час іде, а молодість летить, ой швидко летить, Наталю!

Вона раптом повернула голову.

— Що ж ти, замість чоловіка хочеш? Я ще тоді, пам'ятаєш у сквері, добре зрозуміла тебе. Ти звичайнісінький півень, кнур.

Він скочив з ліжка. Рвучко, рішуче підійшов до столу й схопив ніж.

— Наталю, на! — простяг їй.

Вона здивовано зняла брови.

— Ніж? Навіщо?

— На, візьми. Забий мене, застроми в серце: мені легше буде, аніж слухати такі слова, — простягав їй ножа, ніби від величезного хвилювання тремтів.

Один момент — і він так увійшов у цю ролю, що сам повірив уже в щирість своїх слів і вчинків.

— Чого ж ти мовчиш? Чого стоїш? Бери, бий! — благав він.

Вона повернулась, вихопила в нього ножа й шпурнула в куток кімнати.

— Ти що, здурів? — тихо промовила і схилилась над столом.

— Піддається, чи що? — майнула в Базілевича думка. Він швидко сунувся до Наталі й поклав їй ззаду на шию долоню. Шия її була холоднувата, оксамитова. Приємно лоскотав ніздрі ледве вловимий запах волосся

й дешевенької пудри. (Наталя іноді пудрилась: „Щоб шкіра не шкарубла од вітру“ — казала вона).

— Наталю, Талочко, прости мене, коли я налякав тебе, — просив він і подумав: „Поцілувати в шию чи ні?“

Торкнувся її волосся, погладив плече. Вона нерухомо сиділа за столом, схилившись на руки. Тоді він зважився. Одним рухом перекинув їй голову і вп'явся в губи. В ту ж мить вона вдарила його кулаком правої руки в лоба.

Як опечений, він відскочив.

— Міщанка! — люто вирвалось у нього.

Вона стояла на другому кінці столу бліда, обурена:

— Як ти смієш так поводитись зі мною? Думаєш, з повією зустрівся?

— Та будь ти... проклята, міщанко! Одчепись від мене, цур тобі пек! — шепотів він, натягаючи на ходу картуза й застібуючи ґудзики на пальті. — Будь ти неладна!

Він з силою грюкнув за собою дверима.

Вечір був синій і дзвінкий. Дзвеніло все: і трамваї, і кроки на тротуарі, і дзвіночки біля дуг у візників, і голоси хлопчаків, що вигукували газетні новини. Навіть біла пара, здавалося, дзвеніла, вилітаючи з рота.

Базілевич швидко йшов між натовпом повз осяяні, блискучі вітрини крамниць. Різноманітні почуття грали на його серці, як на бандурі: і ображене самолюбство, і досада на себе, на свою невмілість взяти Наталю, „заговорити її“, і зненависть до цієї „міщанки“, як він її тепер звав.

— Ах ти, кисломонко вонюча! — лаявся він. — Хіба такому одороблові бути в комсомолі? В „інститут благородних дівиць“ би її, там їй найпідходящіше місце!

— Гражданінчіку! — раптом упав у душу ніби знайомий улесливий голос.

Базілевич швидко зупинився і зразу ж пізнав свого старого знайомого ченця. Він стояв біля яскраво освітленої вітрини Держкондтресту, спираючись на свого дебелого ціпка.

— Куди це так топаєте, гражданінчіку, можна знати?

В першу хвилину Базілевич хотів пройти мимо, але раптом пригадав чомусь оповідання цього ченця того вечора, коли він сидів з ним у брудному ресторані за пляшкою пива. Це якось машинально заставило підійти до нього.

— Що ви тут робите? — спитав Базілевич.

— Впізнали, значить, гражданінчіку, не забули? — зрадів чернець. — А я, знаєте, на крендельки тут роздивляюсь, чудові смачні крендельки!

— Та ви, здається, і ногами крендельки добре попишете? — сказав Базілевич.

Чернець дихнув перегаром горілки й вина, хитнув головою, випрямився.

— Єсть гріх, гражданінчіку, — стукнув він себе кулаком у груди. — Це істина. Ви кажете правду, гражданінчіку. Але ж хіба ви не знаєте, що сам Ісус Христос наш пив зі своїми учнями?

Базілевич примітив, що тепер чернець мав пристойніший вигляд: на ньому були високі чоботи, волосся заплетене в дві кіски, на голові шапка. Штани, хоч і старі, але були старанно полатані.

— А ви трохи підлатались, — зауважив Базілевич. — Хто це вам так допоміг? Зізі, може? — пригадав він ім'я, що його називав чернець.

— Зізі? А, так, так... — ніби думаючи про вісь інше, відповів він. І враз, ніби щось згадавши, випростався:

— Зізі, гражданінчіку, Зізі. А я те... не забув, що повинен вам. За ласку, гражданінчіку, за пивце й вечерю.

— Дрібниця, єрунда, — махнув рукою Базілевич.

— Не дрібниця, ні, — і, озирнувшись навколо, чернець зненацька зашепотів Базілевичеві в обличчя, дихаючи винним перегаром і бризкаючи крапельками слини:

— Гражданінчіку, я віддячу, хай мене бог прощає, я віддячу. Зізі... Не забувай, сину мій, — Зізі. Хай бог простить, ходім. Хочеш? Гладенька, округла, будеш, як на перині. Та що, кращої не знайдеш, сину мій!..

— Зізі? — для чогось перепитав Базілевич, пригадучи, як розповідав йому цей чернець колись в ресторані. — А далеко? Що ж, ходімо...

Чернець узяв його під руку й застукав перед собою ціпком.

Звернули з головної вулиці, перейшли через порожній базарний майдан. Пішли тихі перевулки з ветхими одноповерховими будиночками. Крізь щілини в віконницях пробивалося де-не-де скупе світло й падало стьожками на нерівний у вибоїнах тротуар.

— Туди к чорту, понесла мене нечиста сила сюди, — подумав Базілевич. — Тут ограбують, уб'ють — ніхто й не гавкне.

Він уже навіть міркував над тим, чи не повернутись назад у добрий час, але чернець спинився біля якихось високих залізних воріт.

Провулок Радости й Перемоги
Буд. № 22

прочитав Базілевич напис на тьмяному ліхтарі, що висів на розі будинку.

— Ну, дійсно, — радість, перемога! — подумав він і позирнув на глухі високі паркани й присадкуваті сліпі будівлі. І тут побачив, що чернець прихилився до воріт і схлипує. Схлипує важко, слізно, як мала дитина, і плечі його раз-у-раз здригаються.

— Ей, ви... як вас? Що з вами? — положив йому руку на плече Базілевич.

Чернець повернув своє темне заросле обличчя, на якому чорніли два великі округлі п'ятаки-очі.

— Сину мій, ти не думай... не подумай, що я може, п'яний, що по п'яному своєму ділі плачу. Пече мене, ось тутечки коло серця в'ється п'явкою. До кого веду тебе? До тієї, що може, моєму серцю найвеселіша... Ти поглянь на мене: хіба ж я старий? Серце в мене ще молоде, сину мій. А, будь я проклятий, тричі проклятий, анафема! — він зірвав з своєї голови шапку й кинув її об землю.

— Та чого ви, що ви комедію граєте? Ведіть уже, чи що... Чи ви, може, так — на арапа взяли... то в нас розмова буде інша, — розсердився Базілевич.

Чернець збуджено, схвильовано казав:

— Не сердься, сину мій, тривай хвилинку, поведу зараз. Послухай мене... Я не п'яний, ні, сину мій. Проклятий, анафема — ось хто я. Оце веду тебе, а думаєш, — я правду сказав тобі, що віддячити за пиво хочу, за вечерю? Не вірь, сину мій, брешу я тобі, брешу. За сотку тебе веду, за півпляшки білої тебе веду. Пропащий я — оце істина. А вона, голубка моя чиста, мені за кожного гостя на біленьку дає, на півпляшечки. Анафема, душу продаю, душу, сину мій!

Базілевич зробив з нетерплячкою рух, ніби йому набридло слухати таку дурницю. Чернець помітив це

і ще з більшою хапливостю зашепотів, ніби боячись, що Базілевич не дослухає його до кінця й піде:

— А хто винен, сину мій, хто винен, що божий чоловік, чернець Феодосій, зробився п'яницею? Хто винен? Вони, більшаки — ось хто. Хіба для них чернець — людина? Для них чернець — ніщо, хахоньки можна над ним справляти! А як здивовано дивляться вони вслід ченцеві, наче це якесь одоробло, страхопуд, що прийшов звідкілясь з городу. Анафема, тричі анафема! — він високо підніс вгору руку і потрусив нею в себе над головою.

Базілевич мовчав. І раптом грубо й нервово сказав:

— Ну, веди вже швидше! Де вона?

Чернець задріботів, підняв шапку, струсив з неї сніг і відкрив хвіртку.

— Тут. Ми вже прийшли. Ти, сину мій, те... прости мене, коли я, може, тут тобі що таке сказав... Пече мене, — бурмотів чернець, коли обоє зійшли на невисокий ґанок.

Чернець постукав, і у відповідь відразу десь за дверима розкотилось дзвінке заливчасте собаче гавкання.

— Мопсик Мухомор, — пояснив він Базілевичеві. — Від Зізі — нікуди.

Вслід за гавканням, здається, буря підлетіла до дверей і розчинила їх навстіж.

— Федоська вернувся, — почув Базілевич високий дівочий голос. „Це на мого ченця“ — подумав він.

— Я, Зізінько. А зо мною ще один молодий хлопчина. Славний хлопчина.

— Веди його, Федосько, в кімнату, я зараз, — високо піднісся той самий дівочий голос.

Задріботіли черевики, війнула вітром чиясь сукня, і все стихло. Тільки десь за дверима розлягався

мопсів голос, що з мажорного гавкання тепер перейшов на тонке, пронизливе виття.

— Я зараз засвічу, тут темненько, — казав чернець.

Він черкнув сірником — і Базілевич побачив маленький передпокій з вішалкою для одягу. Він скинув пальто, зняв калоші. Раптом через щілини дверей блиснула світла стьожка. Там, в кімнаті, запалили світло.

— Заходь, сину мій, — прохав чернець і відхилив двері. Базілевич увійшов. Мопс із лютим гарчанням кинувся під канапку. Тоді з протилежних дверей викотилась присадкувата округла жінка в старомодній чорній мантильці, в кофті з буфами на рукавах і в широчезних мереживах. На вигляд їй можна було дати років під п'ятдесят. Обличчям вона скидалась швидше на француженку; мішкуваті опухи під очима, здається, ворушились, коли вона розмовляла. Коли ж ішла по хаті, здавалося, що вся постать її котиться на невеличких небачаних коліщатках.

Жінка поволі через усю кімнату докотилась до канапки й сіла. Далі Базілевич зрозумів, що почуття рухливости її фігури — це омана, це тільки так здалося на перший погляд. Насправді ж жінка ця була втіленням, олицетворенням важкої нерухомости, тупих ситих лінощів, що могли довести стороннього спостерігача до сказу.

Жінка сіла й відразу ж запокоїлась. Вона більше не ворохнула жодною пучкою. Здавалося, що навіть віки їй було важко підіймати, і вони безвільно звисали в неї на очі.

— Ви до Зізі? — важко видавила вона два слова. — Вона зараз вийде.

Мішечки під очима в неї зколихались, заворушились і знову скам'яніли. Вона, очевидно, вважала за

свій обов'язок сидіти тут і розважати гостя, поки ввійде її дочка.

Чернець метушливо підійшов до неї і, вказуючи пучкою на Базілевича, церемоніяльно промовив:

— Ганно Карлівно, оце прийшов той хлопчина, про якого я казав. Печатка божа лежить у нього на чолі.

Що він плеще? — подумав Базілевич. Але тут скоїлось диво: жінка сколихнулась, з зусиллям підняла віки, хитнула доброзичливо головою й прокректала:

— Дуже рада. Будемо знайомі. Ви дуже сподобались моєму чоловікові, — вказала вона очима на ченця.

— Чоловікові? — здивувався сам собі Базілевич. — Оце тобі й чернець!

В цю мить за дверима щось зашуміло, завіяло, і в кімнаті війнули вітром широкі жіночі рукави. Буревієм влетіла висока, струнка дівчина. Перше, що впало в ній у вічі Базілевичеві — це її широчезні рукави сукні й віддуті пухкі губи на білому напудреному обличчі.

— Зізі! — ніби з якоюсь побожністю (так здалося Базілевичеві) тихо промовив чернець. Жінка в чорній мантильці і з буфами на руках хотіла встати, але Зізі махнула їй рукою й кинула:

— Ти, *maman*, сиди, я піду з ним до себе.

Вона подбігла до Базілевича й схопила його за обидві руки:

— Який молоденький! А чуб який, мов хмара!..

— Зізі, Зізінько, це той... пам'ятаєш, я розказував, що вдвох вечеряв з ним? — голосно зашепотів чернець. — Пожалів мене тоді...

— Ха-ха-ха!.. — залилась несподівано Зізі дзвінким хвилюючим сміхом. — Так це той самий... той самий, що від нього тікають дівчата? Ха-ха-ха!..

Здавалося, що не буде кінця її сміхові. Мопс під канапкою не витримав і високо, пронизливо завив.

— Циц, ти! — тупнув на нього ногою чернець. Базілевич стояв, ніяково потираючи руки й не знаючи, що йому робити.

— Молодесенький, а тихесенький!.. — вигукувала Зізі. — А в тихесенькому болоті, голубчику, знаєш, що буває? А знаєш, що Зізі любить тихесеньких? Знаєш, тихесенький?..

Вона, так само не випускаючи Базілевичевих рук, потягла його через усю кімнату за собою. Відчинились і з стуком зачинились двері. Вони були вдвох у невеличкій затишній кімнатці.

На невеличкому округлому столі горіла лямпа під яснозеленим абажуром. В кутку принишкла невеличка комода, і на ній у безладді було розставлене люстро, кілька флаконів з-під духів, коробочки з пудрою, ножиці, гребінці і кілька хупавих статуеток та інших красивих дрібничок. Біля ліжка на стіні прибито великого килима, на якому виткано кілька напіврoздягнених турчанок у шароварах. Картина, певне, відображала якусь сцену з життя гарему. На єдиному невеличкому віконці висіла масивна голуба фіранка.

— Ну, тихесенький, так розкажи, як від тебе дівчата тікають? — плюхнулась вона в єдине м'яке крісельце.

Базілевич стояв і не знав, де йому діти свої руки. Він і раніше колись разів двічі був у проституток, але цього разу все це було якось не так, як завше, щось чи бентежило, чи соромило його. Він сам не знав, від чого в нього таке почуття.

— Та сідай, хлопчику, сідай! — запрошувала його Зізі. — Ха-ха-ха, ти не знаєш де сісти? — Крісельце

захопила я, отже ти сідай на ліжко. Не бійся, тихесенький мій, сідай!

— Я не боюсь, — і зовсім я не такий тихесенький, як вам це здається, — трохи ображено вимовив Базілевич і сів проти неї на край ліжка.

— Ха-ха-ха, — видзвонювала Зізі, — а чому, ти скажи таки, від тебе дівчата тікають?

— Коли це було? — спитав він.

— А в сквері? Забув? А мені Федоська розказував, — знову зайшлася вона срібним смішком. Здавалося, то видзвонювали її білі-білі маленькі зуби.

Тепер Базілевич міг як слід її роздивитись. Лице її було бліде, дуже припудрене; виразні пухкі губи; дві попелясті стьожечки там, де мусять бути брови; очі сірі, великі і бризкають чортиками; ніс аристократичний з невеличким горбочком; підборіддя ніби м'ячик пухке й округле. Одягнена вона в якусь не то сукню, не то капот з різними стьожечками і з широчезними, мов у попівської ряси, рукавами. Вона мала таку звичку: спустить униз довгі пухнасті вії, позирне на свої груди, туди, де почуваються обриси двох тремтячих округлих яблук, і враз одним рухом смикне складки сукні й поправить зачіску на потилиці.

Вражало в неї волосся, ніжнозолоте, воно, здавалося, горіло й мінилося червіньковим полум'ям. Ні, просто дивно, неможливо: це ж цілий вихор пожежі, оце чарівне золоте волосся!

На грудях у неї Базілевич побачив мініятюрну оригінальну брошку: золотявий павучок тримає в своїх тонюсіньких ніжках зелену мушку. Брошка блищала, сяяла, і було таке враження, що бачиш насправді живого павучка, що приссався до мухи.

Вразі Зізі перестала сміятись і хутко встала. Підійшла до столу, хвилинку щось послухала і щільніше затулила фіранкою вікно. Базілевичеві навіть здалося, що вона тихо вилаялась: „чорт!“.

— Що там таке? — спитав він.

Вона нервово здвигнула плечима:

— Нічого. Просто так . . . здалося, що под'їхало авто.

Але Базілевич бачив, що вона когось чекає. Вона раптом якось ніби зіщулилась і притихла. Та тільки на хвилину. Тоді знову весело загомоніла, сипонула сміхом, задзвонила зубками.

Чорт його знає, а вона яка славна, хороша! Просто, просто неможливо!. . — думав тимчасом він.— Спасибі ченцеві, що привів.

Вона встала й поволі-поволі, ніби гіпнотизуючи його очима, підійшла до ліжка й сіла поруч.

— Тихесенький, а гроші ж маєш? Скільки?

Він глянув на неї й закам'янів: яке улесливо-хиже і в той же час яке прекрасне, сильне обличчя!

— Не треба про гроші... Я дам... потім, — якось схвильовано, боляче, вирвалось у нього.

— Чубатенький, чубатенький мій! — почув він, як Зізі раптом гаряче, всім тілом притиснулась до нього.

V.

Зима минула довга й набридла. Якось несподівано й раптом упав березень; в міському сквері цілий день галасували й метушились граки, і скоро високі старі тополі вкрились чорними незграбними шапками їхніх гнізд. На розі вулиці брудні дівчата-підлітки продавали пучечки синіх пролісків і себе. Пролісків не купували, а дівчатка одна по одній ходили кудись із „дядями“ і, повернувшись через деякий

час, хвастались одна перед одною шелестом старих „рубльовок“.

Скоро просохли вулиці, граки посідали висиджувати яйця і вечорами почали вигравати комарі.

Квітень переможно наступав на місто, і щонеділі від селянських возів на базарі пахло свіжою ріллею, пахло степовим простором і весняним димом. З ранку до вечора метушились і джеркотіли, як горобці, крамарі-євреї біля своїх крамниць, і традиційний балагула весело гуркотів по просохлому бруку з цілою сем'єю бородатих і носатих аматорів „гешефту“ (і з захованою десь на самісінькому дні балагули контрабандою). Але навіть його різке, пронизливе „вйо“ на сухоребрих шкапин, навіть „вйо“ згучало якось по-новому, по-весняному. Може, від того, що й у балагули є десь дружина й ціла купа замурзаних дітей.

З першими теплими днями у Колі Шпака проснулось якесь неясне тривожне чуття. Він не міг зрозуміти, від чого йому іноді робилось зненацька журно, манила далечінь, ніби без причини солодко стискалося серце, і тихе хвилювання охоплювало ціле тіло.

Одного разу до нього підійшов Иона й пустив своє низьке гоготання:

— Го-го-го, і ти зажурився? А з другої чоти сьогодні двоє пішло в лазарет — венеру впіймали! — і в його очах бреніло щось тривожне й недоказне.

Була субота, завтра день відпочинку, і ввечері Коля взяв відпустку в комчоти до гарнізонного клюбу. Нашвидку поїв юшки й, не схотівши навіть випити кружки чаю, він вийшов з казарми.

— Ти куди, Шпаче? А збори? — зустрів його уповноважений по комсомольській роботі, вічний гармоніст і куплетист, бібліотекар ескадрону Іванько,

Коля пригадав, що сьогодні має бути комсомольське зібрання, але ж квітневий вечір був такий на прочуд тихий і погожий, так хотілося побувати в клюбі, в кіно, що він аж захолонув.

— Збори?.. Я той... — запнувся він. — Мені неодмінно треба бути в гарклюбі, не можу сьогодні.

Вечори були вже теплі, вогкі, але дозволу ходити без шинелі ще не було. А тут, як навмисне, повний місяць лагідно світив крізь теплий весняний туман; легенький вітрець в'юнко лопотів біля вуха. Коля спочатку хотів навіть скинути пояса, але потім подумав: „Зустрінеться хто з командирів, побачить, що без пояса, пропала тоді моя відпустка!..“ І він странно застебнув шинелю на всі ґудзики.

У клюбі було повно. Внизу, в „фізкультурній“ залі, працював спортгурток, на горі, в „шаховій“, сиділи заглиблені в шахові фігури нудні зігнуті постаті.

Коля ввійшов до читальні. Довгий стіл шелестів журналами й газетами.

Він мовчки сів на вільне місце й потяг до себе „Красноармейца“. Розгорнув першу сторінку, другу... Якось випадково звів очі:

— О!.. — вирвалось у нього.

Напроти сиділа Соня Бондар. Вона дивилась на нього і, ледве стримуючи себе, безгучно сміялась. Вона вся тремтіла від хвилі сміху, що душив їй горло, але вирізьблене, кам'яне підборіддя її було, як і раніше, при першій зустрічі, суворе й уперте. Від стримуваного сміху в очах її коливались сльози, вони при електричному сяйві світили дивовижними діямантами, але й діяманти ті були чорні, оксамитові, що тремтіли й вигравали, як промінчасті стріли.

— Що, нарешті, впізнали? — сміялась вона.

З часу першого знайомства Колі з Сонею минуло майже два місяці. Після того він її бачив лише один раз, та й то якось випадково на вулиці, коли вона йшла з якимись дівчатами, певно з своїми подругами. Він іноді думав про те, чи не піти б до неї в житлогурток. Образ її часто стояв перед ним, але натомість випливав другий, такий далекий і в той же час такий рідний і близький — образ Наталин. Тоді він хрускав пальці і вже не міг думати ні про кого, крім своєї дружини.

Коля здивовано дивився на дівчину, ніби остовпілий.

— Чого ви так вирячились на мене? — встала вона з-за столу. — Ви знаєте, мені неодмінно треба побалакати з вами...

Він все так само мовчки кивнув головою і нарешті промовив:

— Будь ласка... Я дуже радий.

Вона озирнулась навколо.

— Тут публіка заважає. Ходімо звідси.

Підійшла, взяла його за рукав і ще раз сказала:

— Ходімо, неодмінно треба!

Вийшли з клюбу, перейшли місточок над залізничими рейками, що вів з „військового городка“. Пішли по насипу. Тьмяно виблискували під місяцем рейки. Часом легкі тіні від хмарин швидко перебігали шлях. Легкий прозорий туман здавався павутиною, ніжною, зваблювою.

Ішли поруч. Він її вів під руку, й йому здавалося, що сьогодні в Соні є на серці якась таємна, важлива, дуже важлива дума. Вона чомусь часто озиралась і, здавалося йому, ввесь час нервово покушувала губи.

— Колю, я не збрехала вам,— раптом зупинилась вона.— Я дійсно мушу вам дещо сказати.

Він нашорошив вуха, але вона жартівливо вдарила його пальцем по носі.

— Чудний ви який, не зразу! Сьогодні скажу, але не зразу, потім.

Трохи помовчала, повернула обличчя до місяця й застигла. Тоді повільно-повільно зняла руки й закинула їх за голову.

Вона ворушить губами, все її тіло витяглось, вона, як туго натягнута струна, вся — порив, вся — зачарованість. Вона ніби зомліла під місячним світлом, навіть очі зажмурила і міцно стиснула зуби. Здавалось їх було тільки двоє: вона й місяць, місяць і вона.

— Що з нею?— думає Коля.

І нараз вона різко, енергійно повертається до нього.

— Колю, знаєте що?

— Ні. А що таке?

— З якої речи ми „викаємо“? Краще — „ти“. Згода?

— Згода! Авжеж згода,— стиснув він її руку.

Десь здалека народився якийсь ледве вловимий гул. Коля підніс угору палець і прислухався:

— Потяг!

Вона притиснулась до нього й промовила:

— Знаєш, я змерзла, як цуцик. Дай шинелю.

Справді, вона була в одній сукні, а вечір дедалі робився свіжіший. Іноді схоплювався сирий вітерець.

Він охоче скинув шинелю й подав їй.

— Ні, так не треба. Давай удвох,— запротестувала вона,— сядемо.

Сіли поруч, укрили шинелею плечі. Він мовчки взяв її маленьку, але тверду, ніби хлоп'ячу, руку. Обом ураз зробилося так тихо і смутно. Але це був той хороший, ніжний смуток, що лагідно присипляє на мить усі думки й слова. Тому й мовчали. І тоді він відчув, що Соня безгучно повернула до нього голову. Ворухнувся, хотів спитати, що їй треба, і враз дуже глибоко схвилювався. Вона втупила в його свої діямантові очі й одним рухом обняла його за шию.

— Колю я хочу, шоб ти цілував мене. Зараз, чуєш?

Не чекаючи відповіді, вона вп'ялася в його вуста своїми губами, і Колі здалося, що це присcалась до його рота гаряча, жива п'явка. Але, почувши у відповідь нерухомі, безвільні Колині губи, що розсунулись і одкрили тверді скляні зуби, вона так само раптом хапливо відсахнулась. Тоді з тривогою і пеклуванням зазирнула йому в обличчя. І там прочитала відповідь. Ураз вона зрозуміла все. Похилила на коліна голову, стихла, застигла в якійсь думі. А може, і зовсім ніякої думи не було. Була виразка, була болюча образа й приголомшеність.

Різноманітні почуття душили Колю. Спочатку з несподіванки він здивувався, потім ворухнулась якась огида до неї, до цієї дівчини з губами-п'явками, і, нарешті, десь глибоко черв'ячком йокнула пристрасть. І в ту саму хвилину нова хвиля огиди хлюпнула йому в мозок. „Як проститутка — перша цілує, перша обнімає“— майнула думка. Ще б пак! Адже тут було явно порушено одвічну „першість“ мужчини, віковий мужський егоїзм, що його не зміг іще захитати в Шпака комсомол. І саме в цю мить Соня зазирнула йому в обличчя й прочитала собі відповідь.

Нараз вона здригнулась і підвела голову. Коля мовчки похмуро сидів осторонь. Їй здалося навіть, що він зараз навмисне на її очах відсунувся від неї. Вона важко задихала і жбурнула йому в обличчя:

— Я ніколи не думала, що ти такий... Коли я гидка тобі, чому ж ти не сказав цього раніше?

Сказала це й заметушилась, стала хапливо поправляти волосся, що вибилося з-під хлоп'ячого кепі. Тепер Коля відчував до неї тільки жалість і сором. Сором за неї.

— Соню,— тихо промовив він.— Ти не сердься... Я, бачиш... у мене ж дружина.

— Дружина? Вона — далеко. . Ат, не в тім справа!

Вона хвилинку щось подумала, потім додала:

— Просто я тобі не подобаюсь — от і все... Прощай!

Раптом схопилася, пішла. Коля мовчки сидів і тупо дивився на холодний, байдужний блиск рейок. Нараз прислухався, як опечений, скочив, схопив жужмом шинелю і, задихаючись, побіг у той бік, де стихли її кроки.

Добіг до місточка, зупинився, озирнувся. Її не було.

— Так, вона вже встигла повернути на вулицю,— міркував він. Постояв-постояв на одному місці, ніби чекаючи, чи не повернеться вона. Тоді повернувся й тихо, повільно пішов у напрямку до казарми.

З заходу насували хмари й з ступали м сяць. Налітав свіжий вітер. Уночі мабуть буде тихий і теплий весняний дощ.

В ескадроновому ленкутку до Колі підійшов Йона.

— От ти добре грамотний,— почав він,— а, мабуть, і ти не знаєш такого?

— Що саме?— похмуро запитав Коля.

— Чим пояснити таке явище, коли людина спить підряд три дні, а тоді каже, що була на тому світі?..

Пройшов „архангел“ з сурмою. Зараз гратимуть вечірню зорю.

VI.

Базілевич зробився в Зізі своєю людиною. Це сталося якось само собою і зовсім непомітно.

Іноді він думав про те, що з ним і як народилась у нього шалена пристрасть до цієї сіроокої напудреної дівчини з відкопиченими пухкими губами.

Що так привабило його до неї? Її рвучкість? Чортики в очах? Голівка з золотою пожежею волосся? Чи, може, ціла гама відтінків її раптових змін у настрої, в поводженні?

Він думав над цим, але відповіді не було. Він почував тільки одне, що не може собі уявити такого становища, коли Зізі вийде, приміром, за межі її досяжности, щезне від нього.

Вона була проститутка, але, дивно, це викликало в нього тільки більше бажання схоронити її для себе, зберегти від чужого ока.

Його характер різко змінився. У всьому його поводженні було заховане якесь вичікування чогось, похмура нашорошеність і притаєно-загострене сприймання околишнього.

Ось уже місяць, як він веде дуже тонку, складну гру з своєю дружиною. Власне кажучи, грають обоє, бо Ніна давно догадалась, в чім справа, але вона мовчить. Вперто мовчить про це. Швидше жіночим інстинктом, ніж розумом, вона відчула, що небезпека занадто велика, і це примушує її замкнутися в собі, поводитись так, щоб не подати й вигляду, ніби вона про віщось здогадується, ніби вода ревнує.

О, вона добре знає, вона цілком певна, що становище занадто небезпечне, і поведи вона зараз одверто наступ, — неодмінно зазнає поразки, і тоді неминуче й негайно буде прискорено розв'язку.

І от обоє вони ведуть свою важку гру.

Він більше похмуро мовчить, ніж балакає, з особливою якоюсь хапливістю обідає чи п'є чай. Вона навіть підмітила, що іноді, коли він підносить до рота шклянку, в нього дрібно танцює рука.

Одного разу він прийшов і, буркнувши кілька слів, ліг на ліжко. Ліг, одвернувся до стінки й застиг. Вона вдавала, що читає книжку, а сама збоку пильно стежила за ним. Нараз повернулась і голосно запитала:

— Волю, що з тобою? Ти не хорий?

Але запитання було зроблене з ледве прихованим роздратуванням, а не з тихою глибокою тривогою, як було колись раніше. Це не втекло від його спостереження — він відчув у її голосі і роздратування, і те, що вона намагалась його сховати. Він зрозумів, що вона знає його душевний стан і здогадується, що з ним. Але це примусило його тільки поглибити свою сітку дрібної щохвилинної брехні, щоб краще замаскувати й приховати дійсне становище.

Ніна тепер часто й багато читала, але він знав, що читає во а для того, щоб не прохопитись небажаним словом, щоб не почати розмови про те, що може скерувати думку на теперішній, такий відмінний, незвичайний стан, який нещодавно запанував у їхній затишній кватирі.

Вона так само ввесь час була насторожена і добре розуміла свого чоловіка, коли він швидкими кроками ходив по кімнатах і, вимахуючи руками, висвистував якогось мотива. Вона добре розуміла його, коли

прийшовши пізно ввечері (мовляв, із зібрання), він тремтячим від ласки голосом казав:

— Ну, Нінусику, як живемо? Що нового, Нинок?

Це була перебільшена ніжність від того внутрішнього почуття безмежної любови, від повноти того внутрішнього переживання, що клекотіло в його грудях. Кажучи це, він не губив свого загостреного сприймання околишнього, і від нього не ховалась стримана, занадто спокійна відповідь дружини.

Одного разу йому настирливо полізла думка про дитину. Так, про дитину. Власне, він думав про те, що в його теперішньому стані дитина з'явилась би надзвичайно тяжким путом. Він спробував уявити себе батьком... і не міг.

В питанні — чи мати дітей, чи ні — Базілевич мав спільні погляди з своєю дружиною. Вона не хотіла дітей і часто, скривившись, пищала:

— Діти? Фі, яка гидота! Ходити, як бочка, і кожний буде на тебе пальцем указувати — „вагітна!“ Як це некрасиво — мати такого живота! І ніякісінька сукня не сидітиме як слід. Це ж жах!

Базілевич також часто виказував думку, що пелюшки, писк — все це міщанство, все це заважає, нарешті, спокійній праці, робить людину нервовою.

— Як чудово, — думав він, — що я от вільний, не маю дітей! — І діти в його уявленні здавалися якимись путами, що їх надівають на вільні широкі крила.

Ніна мала два аборти, в наслідок чого в неї розвинулась велика недокровність. Лікар просто заявив, що ще один аборт — і їй загрожує сухота. На вигляд вона була округла, опецькувата, але дуже бліда на обличчі, і сині жилочки на скронях просвічували волоконцями через тонку шкіру.

Вона старанно вишукує скрізь нові й нові засоби попереджати вагітність, а найбільше, звичайно, довідується про це у своїх сусідок. Вона боїться вагітности, не вірить у засоби чоловікові. Вона визнає тільки свої рецепти.

Звичайну течію її життя нагло стурбувала та зміна, що скоїлась з її чоловіком. Їй здавалося, що важкі хмари над її головою ось - ось упадуть шумкою грозою з бурею, з громом. Вона заховалася в себе і, немов у шкаралупі, непомітно, але загострено сторожко вичікувала й слідкувала. Її округлі зеленяві очі ще більше округлились, але в них потух колишній фосфоричний блиск, і дугасті чорні брови якось упали й затихли.

Базілевич тихенько пройшов до кімнати Зізі й сів до вікна. Відкрив фіранку й став дивитись на чорний голий сад. Був березень, сніг уже розтанув, але земля ще була мокра й вечорами парувала... З - за далекого чіткого галуззя струнили фарбовані в ніжнорожеве легкі хмарини. Там десь тількищо зайшло сонце.

Базілевич сидів, спершись на лутку, і йому боляче занило серце. Він пригадав такий самий вечір багато-багато років тому. Ніби ось зараз він бачить той старий занедбаний сад з могутніми дубами й дикими грушами, ніби це знову той вечір і провесінь.

Він бачить себе ще малим десятилітнім хлопчиною. Його добре вдягають, мати закутує йому шию в теплий шарф, на ноги він удягає калоші. Надворі березень, але вечорами ще дуже сиро — і він може застудитись.

Ось батько. Він сьогодні зовсім не такий, яким його щодня звик бачити Воля. Це не той важливий

інженер, що цілими днями сидить у своєму кабінеті за паперами. Це справжній любий, дорогий тато. Він заклопотано - весело вовтузиться над своєю мисливською рушницею, а мати вже вдягає йому через плече ягташ.

Ось і сад. Батько йде попереду, він за ним. Серце замирає в грудях від якогось солодкого таємного хвилювання. Сад ані шелесне своїм голим віттям. Не встиг догоріти ще десь за полем захід, а густий присмерк уже пішов гуляти між чорних глухих стовбурів. Піднявся легкий білий туман і сонно, як серпанок, заколихався.

— Стоп! — каже батько й зупиняється. Він поволі здіймає з плеча рушницю, поволі озирається, вишукуючи зручне місце. Але Воля бачить, що батько навмисне все робить так розмірено й повагом, щоб заховати своє хвилювання.

Обидва принишкло стоять за стовбурами. Навколо так тихо, що чутно, як далеко десь падає сонна крапля на торішнє пріле листя. Чекають мовчки. Воля почуває, як йому забиває дух від цього напруженого чекання, від незвичайного оточення, від того, що все це таке принадливе й прекрасне. І раптом десь між деревами чутно якийсь дивний весняний звук: „Хав-хав! хав - хав!..“ Ось між стовбурами війнула широка темна маса. В ту саму мить вогнева стрічка прорізує темряву, і гулкий постріл луною озивається десь аж на другому кінці саду.

— Тату, що це? Вальдшнеп? — несамовито біжить Воля до батька. А в того в руках тріпоче якась тепла купа пухкого пір‘я.

— Далекий рідний спомин, далекий ти, мій Волю! — думає Базілевич. — Ти навіть не тямив гаразд, що перед тобою було вбивство, була смерть!..

За стіною в сусідній кімнаті завищав чийсь пронизливий жіночий голос. Базілевич прислухався й дуже здивувався: кричала Ганна Карлівна. Він ніколи не міг подумати, що ця нерухомо-спокійна, сонно-лінива жінка здатна так кричати й хвилюватись. А вона хвилювалась. З її горла вилітали якісь дивні високі звуки, схожі на свист чи скавучання Мухомора. І ось у відповідь піднеслася бубном глуха важка лайка ченця. Голоси зміцніли, можна вже було почути окремі слова.

— Лодар! П'яниця! — лящала жінка. — Зізі? Я тобі покажу Зізі! Розпутнику!

Чернець не виправдувався, не умовляв. Він злісно бухав слово по слову і, мабуть, швидко ходив, хвилюючись по кімнаті.

— Сама розпутниця! Не хочу тебе знати! Не твоє діло!

І знову Ганна Карлівна:

— Стара собако! Бугаю! Голодранце! Не смій мені!..

До сварки прилучив свій голос Мухомор і голосно, пронизливо завив на ввесь дім.

— Що в них таке? — прислухається Базілевич. — Оце опудало, ця стара полковничиха, ще здатна на ревнощі? І до кого? Невже цьому правда?

Він згадав ті погляди, які часто кидає чернець на Зізі, і йому здалося, що він усе зрозумів.

Через деякий час чернець грюкнув дверима, і все стихло. Зізі й досі не було. „Де вона може бути?“ — думає Базілевич, і враз схвилювався тихим внутрішнім хвилюванням. Він почув кроки і знайомий коханий голос. Це прийшла Зізі.

Буйно, завихрено, як і завжди, влетіла вона до своєї кімнати й побачила Базілевича. Враз зупинилась, якось зігнулась і кішечкою підійшла до нього.

— Тихесенький, Волінько! Не сердься... Я зараз не сама. Розумієш?.. — гладила його волосся й притискувала до себе голову.

Він тихо, ніби вражений якоюсь страшною звісткою, всім тілом повернувся до неї.

— Що ти сказала... Зізі?

— Тихесенький, не сердься, я ж прошу тебе. Ну?.. Вийди до другої кімнати. Не надовго, чуєш, милий?

До Зізі й раніше при ньому ходили „гості“, і тоді він слухняно виходив до другої кімнати й чекав там віч-на-віч з Ганною Карлівною, яка розповідала йому про геройство й хоробрість свого покійного чоловіка-полковника і кляла більшовиків.

Часто, так і не дочекавшись Зізі, він ішов додому. По дорозі зустрічав п'яного-преп'яного ченця, який зупиняв його й бурмотів лайку та молитви. І все це йому здавалось звичайним.

— Що ж, вона — проститутка, значить, і мусить заробляти собі, пускати до себе „гостей“ — міркував він.

Але сьогодні якесь нове почуття ніби шилом кольнуло його в серце. Зізі не сама. Вона з „гостем“. Отже, йому треба вийти й дати місце.

— Тихесенький, любенький, — лащилась і просила Зізі.

Базілевич рвучко встав і раптом відчув, що все тіло його дрібно тремтить, ніби в пропасниці. Він зробив крок до дверей.

— Хто прийшов? — прохрипів він.

Зізі, наче злякавшись, відступила в куток, а тоді підскочила до нього й міцно оповила його шию голими руками.

— Що ти хочеш робити? Волінько? Не треба! Стривай!..

Але він легко й злісно скинув її руки й відкрив двері до першої кімнати.

Просто перед ним, злегка похлопуючи себе по колінах, сидів на канапці якийсь прилизаний — не то телеграфіст, не то трамвайний кондуктор, вже не молодий, але з веселими закрученими вгору чорними вусиками. Він здивовано втупив очі в Базілевича й для чогось хотів підвестись.

— Вам чого тут треба? — підійшов той до нього й відчув, як прилила й застукала у скронях кров.

Телеграфіст поволі встав і мовчки блимав очима.

— А ви хто, дозвольте вас спитати? — нарешті промовив він.

Якийсь туман заслав Базілевичеві очі, у вухах задзвонило. Гаразд не розуміючи сам, що робить, майже напівсвідомо, він розмахнувся й ударив „гостя" кулаком в обличчя. Той дивно якось, як півень, боком відскочив назад і в ту саму хвилину дужий випал трусонув шибки. Базілевич почув тільки, як щось гаряче плюнуло йому в обличчя й темно скрикнула за його спиною Зізі.

. . . Прийшов він до пам'яти в Зізіній кімнаті. Він лежав на її ліжку, а вона стояла на колінах і сприскувала йому обличчя холодною водою. Пахло нашатирним спиртом.

— Слава богу, — зраділа вона, — нарешті прийшов до пам'яти. Чверть години вже панькаюсь із тобою. Налякав ти.

Він підвів голову й полапав себе за лоба.

— Живісінький! Навіть не вшкрябнуло! — сміялась Зізі.

Наразі, ніби схаменувшись, вона зробила серйозне обличчя:

— А знаєш, куля пробила в стіні оттакенну дірку!

— Добре, що не в моїй голові, — процідив він і поволі сів на ліжку.

— Любенький, а навіщо ж ти перший ударив його? За віщо? Він тепер уже вдруге й не прийде.

Базілевич стріпнувся:

— А ти хочеш, щоб він ще прийшов — запитав він.

Зізі сіла праворуч і обняла його за шию.

— Не можна мені не хотіти. Хочу. Це ж — гроші, мій заробіток. Розумієш, тихесенький? Не можна ж інакше.

Вона міцно притиснулась до нього, зазирала йому в вічі, ніби навмисне дратувала відтуленими, чітко пухнастими губами.

— Ну, любенький мій, чому ж ти мовчиш? Будеш іще бити в пику моїх „гостей"? Ну, хлопчику?

Він похмуро мовчав. Вона ще міцніше притиснулась до нього.

— Та ну ж бо, розборюкайся, тихесенький! Не сердься, інакше ж не можна, розумієш? Я ж тепер сама мушу собі заробляти — Федоська вже нічого не допомагає, ще сам з мене тягне на горілку.

І раптом, щось пригадавши, вона знову кинулась:

— Любенький, тихесенький хлопчику! Так ти мене дуже любиш? Під кулю пішов, щоб викинути того кобеля. Чубатенький ти мій!

Слово „чубатенький" Зізі вимовляла тільки в моменти найбільшого збудження пристрасти, і тому воно завжди кидало Базілевича в обійми солодкої пропасниці, в мить розливало гарячі хвилі по всьому тілі.

Він якось важко, глибоко зідхнув, ніби притамувавши глухий зойк. Ураз випроставсь і схопив Зізі за стан. Йому здалося, що він знову робиться

непритомний і падає стрімголов кудись глибоко-глибоко вниз, у прірву, де немає дна.

Коли Базілевич вийшов сьогодні від Зізі, надворі вже давно стояла місячна прозора ніч. Він вийшов за ворота й поволі пішов тихою вулицею. Похмурі паркани схилялись до нього, і Базілевич чув за ними подих старих черешень, що знову з весною народжувались до життя й тихо гули своїми набухлими бруньками.

Швидко й нечутно, немов чорний м'який кажан, винирнуло з-за рогу авто. Трохи не доїжджаючи до будинку, де жила Зізі, авто зупинилось. З нього вилізла неясна сіра постать.

Базілевич якось напівсвідомо притулився до високого паркану й слідкував. Шофер запалив цигарку, а сіра постать швидко попрямувала до хвіртки й зникла за нею.

— До Зізі. Знову якийсь „гість", — болізно подумав Базілевич і хутко, майже бігцем, подався далі.

VII

Минув тиждень. Нічне авто знову нагадало про себе. Це було так.

Базілевич поспішав до знайомого будиночка № 22 і в вечірньому присмерку побачив вогник папіроси й якусь темну масу. Це було авто.

Шофер палив цигарку і тихо висвистував якогось веселого мотивчика.

— Те саме, що й тоді, чи вже інше? — подумав Базілевич і майже інстинктивно вгадав, що авто йому вже знайоме.

Він прискорив крок, відчинив високу хвіртку й перейшов через двір. Зійшов на ґанок і тихо,

безгучно поторгав перші двері. Вони були незаперті. Ступив у сінці і завмер. У передпокої гудів чийсь приємний баритон, йому щось відповідала Зізі. В ту саму хвилину двері до сіней відчинились, і на освітленому порозі чітко вирізьбилась висока чоловіча постать.

Базілевич притиснувся в куток за дверима й затаїв подих. Високий мужчина ступив через поріг і вийшов на ґанок. За ним війнула широка сукня Зізі.

— Але ж ви добре знаєте цього хлопчину? — лоскотав вуха своїм баритоном голос незнайомого.

— Я ручусь за нього, Нон. Він — наш, — відповіла Зізі.

— Але ж він, ви казали, комсомолець?

— Липа, — знову відповів притишений Зізін голос. — Я добре знаю, який він комсомолець.

— Тоді, значить, спробуйте. Але пам'ятайте: головна умова — обережність...

Вони спустилися з ґанку, голоси їхні стихли. Базілевич тихо відчинив двері і пройшов просто до Зізіної кімнати.

В кімнаті стовпами стояв синій пахучий дим від цигарок. Пахло одеколоном і ще чимсь ніжним, ледве вловимим. Базілевич просто з ногами ліг на Зізіне ліжко.

— Чорти його батька знають, — міркував він над значінням тих слів, що їх тільки но підслухав. — Певне, що балакали про мене. Але ж у чім річ?

Він з нетерплячкою чекав повернення Зізі. Через дві хвилини вона за звичкою буревієм влетіла до кімнати і ледве не зачепила люстра. Вона з надзвичайним здивуванням втопила в нього свої очі і, здається, ніби застигла на мить від несподіванки.

— Тихесенький прийшов? Як ти зміг так непомітно пройти?

Він рвучко встав.

— Кого ти проводила?

Иому здалося, що вона трохи зніяковіла, але тільки на мить. Зразу ж оволоділа собою.

— А ти, виходить, усе бачив? Може, ти тут під ліжком лежав у мене, тихесенький?

— Не жартуй, Зізі, — з нетерплячкою сіпнувся він. — Хто він такий?

— А тебе це дуже цікавить? — загойдала вона очима. — Ну, знай, що це мій наречений.

— Ну, наречений?.. — непевно протяг Базілевич.

— А ти що, не віриш, тихесенький? І не вір, не треба. Брешу я. Звичайний „гість“, тільки...

Базілевич кинувся:

— Тільки що?...

— Тільки... найбільше він мені подобається. Люблю — справжній мужчина, краса! Хе!..

Він здригнувся від болю й хвилювання, що стиснуло серце в одну невеличку грудку. А вона сласно зігнулася й ніби в утомі потяглася всім тілом. Її золоте волосся мінилось, палахкотіло полум'ям.

— І знаєш, Волінько, я з нього навіть грошей не беру. Ми, знаєш, не з усіх беремо.

Базілевич скипів, але погасив у собі своє поривання й холодно, стримано підвівся.

— Я, Зізі, не втручаюсь до твоїх фінансових справ, і це цілком твоє діло, чи береш ти з нього гроші, чи ні, але... що це за такі таємні слова про хлопчину-комсомольця, які я тільки но чув у сінях від твого гостя чи... нареченого?

Тепер він виразно побачив замішання на її обличчі.

Вона якось зіщулилась, зненацька стихла, і, мабуть, під її черепною покришкою в цей момент завихрилась ціла зграя думок.

— Не розумію, Волько, твого підозріння. Воно мене дуже дивує.

Вона відійшла на бік, сперлась об стіл, а тоді неприродно, аж занадто рвучко перейшла через кімнату й міцно сіла на ліжко.

Базілевич добре розумів, що останнє своє речення вона сказала лише для того, щоб виграти час, щоб належним чином зформувати свою думку й дати відповідь. Він слідкував за нею примруженими щілинками сірих очей і враз злісно скривив свої виразні, чіткі губи. Ніби відганяючи якусь настирливу думку або зважившись на віщось, рішуче провів рукою по густих, чорних кучерях:

— Чого ж ти це забігала, як курка з яйцем? Адже ж ти ручишся за мене? Я ж — „наш“? — вимовив чітко й смакуючи кожне слово.

Вона зрозуміла, що приперта до стіни — і відступ відрізано. І враз змінила свою тактику. Поволі наблизилась до нього й поклала обидві руки йому на плечі.

— Тихесенький, ти сердишся? — замовкла й пильно вдивлялася в його зіниці.

— Ну? — промовив він чекаючи, що вона скаже далі. І, дивно, почував, як повільний спокій опановував усією його істотою. Уже не було ні роздратування, ні злоби. Дві жіночі руки на плечах лежали так м'яко й чуло, ніби материні обійми.

— Ну? — повторив він.

Не відриваючи своїх рук від його плечей, вона посадовила його на край ліжка. Сіла поруч.

— Ти мене дуже любиш? — запитала.

— Ти знаєш про це сама.

— А хочеш, щоб, я... ну, як це кажуть.. зробилася чесною? Розумієш? І щоб була тільки твоєю, тільки твоєю?

Примружилась, хитнула головою:

— Ну і, звичайно, ніякі „гості" тоді й на поріг сюди не ступлять...

Він ураз схвилювався і схопився за її слова:

— Гості? Гості, кажеш? — і зненацька засміявся тихим смутним смішком.

— Чому ти, Волю?

Він перестав сміятись, підвів голову й гостро глянув на неї.

— Я не знаю, навіщо ти це кажеш. Адже ж ти сама колись казала, що не можеш кинути цього. Ти просто морочиш мені голову. Я тебе питаю про зовсім інше.

Вона спинила його:

— Тссс... стривай! Зараз буде про все. Так от, що ти скажеш, коли з сьогоднішнього дня жоден „гість" не переступить цього порога?

— Годі... брехати!.. — промовив він, а десь глибоко-глибоко й несподівано заворушилося щось велике й радісне.

— Ні, я не брешу, Волінько. Це моє тверде й останнє слово. Маєш.

Він рвучко схопився з місця, став перед нею навколюшки, пильно вдивлявся в очі, в найдрібніші, такі знайомі до болю, риси її обличчя.

— Зізі, що ти? Так це — правда? Зізі?

Обличчя її спокійне, як мармур, жодна рисочка не ворухнеться.

— Правда!

— Правда? Ти кажеш — правда?

Він радісно, схвильовано забігав по кімнаті. Почував, що груди вщерть налляті великим несподіваним щастям.

Вона сиділа на ліжку й тихо посміхалась, слідкуючи за ним очима.

Нараз він щось пригадав і круто спинився перед нею.

Вона попередила його запитання:

— Що, не забув? Про „наш"?

— Так, про це. Ти мені й досі не сказала.

— Ну, слухай — ти ж таки справді наш, Волько?

Він, не розуміючи, подивився на неї:

—Чий це „наш"?

— Ну, як тобі сказати?.. Ти ж не їхній... не справжній комуніст?

— Я — не комуніст. Я — комсомолець.

— І не комсомолець ти. Хіба комсомольці бувають „котами"? — посміхнулась тихо, лагідно.

— Що? — вражено кинувся до неї.

Зізі так само, ніби стомлено, посміхнулась:

— Ну, звичайно, „кот". А ти хіба не знав, хто ти?

Він зрозумів, що вона каже правду. Так, він дійсно коханок повії, живе з нею.

— Ну, так от... котику, — казала вона далі. — Ти їхній тільки так... для одводу очей, а душа в тебе наша. Правду я кажу, Волінько?

Він мовчки, не відповідаючи, знову почав ходити по кімнаті.

— Теперь слухай, Волінько. Отой самий дядя, про якого ти питаєшся (не забувай, що він мені, як янгол, до вподоби) пропонує мені багато, багато грошей і... всього тільки за одну дрібничку. Я знаю, Волю, що ти мене кохаєш, і знаю, що ти дістанеш для мене ті гроші.

Вона зупинилась і певне, обмірковувала свої слова. А тимчасом з-під напівзакритих вій уважно стежила за тим, як впливає на Базілевича ця розмова.

Він важко сів поруч неї.

— Я не знаю, про яку ти дрібничку кажеш, — вимовив хрипло й вимушено і неприродно шарпнув рукою по своєму довгому волоссі.

— О, Волінько, не турбуйся. Дійсно — дрібниця. Дуже незначні відомості про... про N-ський військовий городок.

— Значить... значить, бути шпигуном? — прошепотів він глухо і перервливо, і міцно стиснув холодне залізне бильце ліжка.

Дні летіли за днями, і з кожним днем напружено-стримане становище, що утворилось між Ніною й Базілевичем, ставало дедалі нестерпучіше.

Ніна за цей час схудла й потемніла на виду, Характер її різко змінився, вона стала цілком замкнена в собі і могла цілими годинами дивитися в книжку, не розуміючи жодного слова.

Були такі хвилини, що страшна туга душила її, їй хотілось тоді ридати, битись головою об підлогу, кричати всім про свою пекучу образу.

В такі хвилини вона з залізною силою здавлювала свої скроні руками й глибоко зaривала обличчя в подушки. Але перемагала себе, не плакала й не кричала — тільки очі їй робились тоді червоні й хоробливо світились сухим металевим блиском.

Розв'язка швидко наближались. І наступила вона саме тоді, коли обоє її найменше чекали.

Цілий день сьогодні Базілевич був особливо якийсь нервовий і дражливий. Була неділя, і тому на посаді

він не був. Ніна непомітно пильно стежила за чоловіком і намагалась розгадати, що саме сьогодні його так дратує.

Над вечір розчинили в кватирі вікна. Був кінець квітня і пізній вечір. Угорі хлюпало мільйонами зір безмежне синє шатро, і золотим туманним мигтінням простягся кудись у невідоме тривожний Чумацький Шлях. Унизу м'яко, як великий і спокійний звір, стихав шум кам'яного міста і десь, зовсім близько, мабуть, біля воріт, пілікала, як синиця, гармоніка.

Базілевич мовчки пив чай. Ніна раптом чомусь одсунула свою шклянку і підійшла до вікна. Тоді він нараз схопився і з усієї сили вдарив кулаком по столу. З його горла вилетіли хрипкі звуки, повні дикої, нелюдської зненависти:

— Чому ти покинула свій чай? Щоб не бачити мого обличчя, зробити вигляд, що нічого не помічаєш? Я до тебе звертаюсь, одоробло!

Ніна, похитнувшись, важко обіперлася правою рукою на лутку, а лівою міцно стиснула чоло. Вона зрозуміла, що прийшла розв'язка.

Увесь блідий і тремтячий від злости, що душила його, він раптом схопився з-за стола й підбіг до неї:

— Чому ти мовчиш? — стискав він кулаки. — Про віщо думаєш? Про піяніно?

Він і сам не знав, навіщо згадав тут піяніно, але вже не міг стриматись. Вона, ніби захищаючись від ударів, затулила обличчя руками і раптом болізно, тужно закричала:

— Знаю!.. До потаскухи якоїсь унадився? Мучитель! Знаю! Пропало життя, пропало!

Ридала бурхливо й нестримно.

Все вийшло несподівано, гидко, швидко, як блискавка.

Швидко хапала з комоди, з шахви свої речі, складала в корзину, в'язала великі клунки. Вона вже давно вирішила, що „в разі чогонебудь“ негайно забирає речі й їде до своєї матері.

Через півгодини заторохтів візник, і вона поїхала.

Великими лункими кроками ходив Базілевич по порожніх кімнатах.

— Як усе це негарно вийшло, безглуздо! — шепотів він. — Невже неможна було інакше якось, без цієї дикої сцени?..

За віщось зачепилася нога. Він нагнувся й підняв стару Нінину блюзку, яку вона часто вдягала, коли ще була студенткою вузу, в далекі часи їхньої першої зустрічі. Підняв, подивився й обережно положив на стіл. Тепер тільки він відчув, яка мертвотна тиша панує в кватирі.

Він став і прислухується: ти-ша... Відчинена шахва, шухлядки з комоди витягнені, жужмом змішана білизна. Десь унизу за вікном стихає місто, а тут напружена, нашорошена тиша. Десь писнула миша — ні, тільки здалося. Самітна, забута книжка на канапці сама перегорнула сторінки. Ніби від дотику чиєїсь невідомої руки, сама дзенькнула шклянка на столі. Хтось небачений тихенько дмухнув ззаду на волосся. Шаркнув черевик під ліжком у порожній сусідній кімнаті. Ти-ша...

І раптом незрозумілий ляк охопив Базілевича. Поводячи навколо себе очима, озираючись, він вискочив із кімнати.

Тремтячою рукою запер двері. Жалібно дзенькнув ключ у замочній щілині і стих.

Узяв візника й назвав йому провулок Радости й Перемоги.

А в Зізі в цей час уже сидів „чиновничок“ і обоє вони давно вже чекали на Базілевича.

VIII.

Чиновничок (так його охрестив Базілевич) мав мертво-сіре, аж синювате обличчя. Округле кепі з лиснючим верхом було низько насунуте на самісінькі очі, які цікаво, мов мишенята, ввесь час бігали й винюхували з-під ріденьких, рудуватих брів. Ніс — ніби горбатий дзьоб шуліки, або ні, краще — дурного, але вченого папуги. Під ним рудуваті підстрижені вуса. А губи — губів не було, було дві стулені печериці.

Чиновничок часто забігав наперед, ніби для того, щоб зазирнути Базілевичу в обличчя і, розмахуючи руками, чітко дріботів каблучками чобітків далі. Низенький і опецькуватий, він, здавалося, без перестанку витанцьовував якусь мудру чичітку. Важко було відразу вгадати, скільки йому років, певно за п'ятдесят.

— Чи далеко ще? — питав Базілевич.

— Ні, ні, ні, — вимахував руками чиновничок. — Що, нетерплячеться? Хі-хі-хі, встигнемо, не на пожежу. Ху, прости господи, яка спека!

Дістав клітчасту хустку і витирав мокрого лоба.

— Я, знаєте, в чоботях. І зиму так, і літо. Воно в чоботях, знаєте, якось те... безпечніше, твердіше, хі-хі... Що, нетерплячеться? — знову забігав наперед і зазирав у обличчя.

Від його дрібної чечітки, від очей, що трусились і метушились, як злякані мишенята, від цього дурного безглуздого слова „нетерплячеться“ — робилось Базілевичеві до отрути нудно.

— Чи скоро вже? — думав. Ішов і тихо, про себе, повторював:

— Господи, господи, куди я йду?.. — і тоді знову: господи, господи.

Потім схаменувся, що в господа він не вірить і що господь тут ні до чого, і сердито сплюнув на тротуар.

— От, чортяка, пече як! — сказав уже вголос. — Чи ми дійдемо коли, чи ні?

Чиновничок забіг наперед:

— Та воно, знаєте, можна б і трамваєм, та, знаєте, хі-хі... як кажуть, свистить, мов у димарі, — показав він на кешеню.

— Я заплачу, — сказав Базілевич.

У вагоні трамваю було нестерпляче душно, і набиті, як оселедці, люди розкривали роти, ніби кури в спеку, ловили кожний струмочок рухомого повітря. Базілевич ненароком наступив на ногу якійсь товстій купчисі. Та сикнула, зиркнула, ніби жало всадила, на портфель.

— Краснії дворяне, портфельчиками помахують, — почув Базілевич її голос. — Не роблять нічого, гроші дурно одержують,. а мій муж і досі безробітний... Сволочі!..

Знову йшли, і знову чиновничок дрібно витанцьовував каблучками чичітку.

— Дядінька, дай копієчку! Єй-богу, голодний, дядінька, — вчепився збоку до нього замурзаний, чорний, мов трубочист, безпритульний.

— Халера б вас видушила, голозадих! — відповів „дядінька“, — геть з дороги, вуха одірву, проклятому!

Хлопчик бликнув білками очей і зник.

— От, маєте, розвели таке паскудство, таку гидоту — ні пройти, ні проїхати. І повірите, з будинків

тікають прокляті цуценята, — танцював і вимахував руками. — А я думаю так, нічогісінько з них путящого не буде все д'но. А врятуватися від них можна, хі-хі... Викопати, знаєте, колодязь — широкий такий, глибоченний, зібрати усіх їх, голозадих і набити ними до верху. Хі-хі... А зверху земелькою притрусити... Га?

Базілевич уявив і здригнувся. Йому зробилось моторошно. А чиновничок уже розгортає нового проєкта і в куточках його губів зібралися, мов у скаженої собаки, дві білі лискучі цяточки слини.

— А то можна, знаєте, так: зібрати їх з усього міста, ніби на свято яке, на столи ласощів усяких, знаєте, навалити. А в ласощі ті, хі-хі, стрихнінчику...

І враз він зупинився і хапливо поліз до кешені. Зупинився здивований й Базілевич. Чиновничок мурмотів:

— Не думайте, що я не подам старцеві, не думайте. Старець — свята людина, це не цуценя обскублене. Ходімте на той бік, бачте, он сидить біля порога, — вказав на протилежний тротуар. — Від власних, можна сказати, синів постраждав, вигнали його на вулицю. І я теж від синів. Однакове горе, знаєте...

Перейшли на другий бік вулиці. Чиновничок подав жебракові три копійки й дрібно, уривчасто перехрестився.

— Швидше пошукай здачі... дві копійки...

Одержавши здачу, так само хапливо перехрестився, забіг наперед і зашепотів:

— У мене теж, знаєте, від синів... Нещастя. Старшого ау!... в двадцятому ще році... не помирився щось із „ними“ — розстріляли, а меншенький, сукин син, сам тепер большаком. Партєйний. Ну, звичайно,

прокляв його, і де він зараз — не знаю. Та й знати не хочу. А ось і той... прийшли вже.

Базілевич побачив на воротях велику червонозелену вивіску:

Лагодіння обув'я та швачка нового.
Чоботарний майстер І. І. Кузнецов.

— Це сусіда мій, швець. А зараз будуть і мої хороми, — побіг уперед чиновничок.

Підіймались ріпучими „чорними" східцями. Темно, хоч око виколи. Чиновничок веде перед і чутно, як він на поворотах попереджає:

— Тут обережненько, не вкаляйтеся!

І враз Базілевич зупинився, тамуючи переляк. Просто перед ним зацвіло в темряві двоє округлих блискучозелених очей. Щось волохате й м'яке кинулось йому під ноги й зникло.

— Кішка! — нарешті догадався він і сплюнув. — Тьху, будь ти неладна!

Чиновничок відкрив на горі якісь двері, і, нарешті, полилось звідти блідне жовге світло.

— Пожалуйте, — запрошував він.

В ту таки хвилину Базілевич почув якісь непевні, тривожні звуки, ніби хтось розмірено вдаряв у тисячу різних шклянок, у кожну по черзі. Іноді з загального хаосу звуків виривався один якийсь співучий і високий, він швидко перекочувався через усю гаму і нараз, як шклянка, розбившися на тисячу скалочок, стихав

Через хвилину Базілевич був у високій просторій кімнаті. Скрізь, де тільки можна було почепити, висіли клітки з найрізноманітнішими птахами. Походження непевних звуків виявлено. В кімнаті коливалась весела

гама від чірікання, дзьобання, писку, хлопання десятків пташиних крилець.

— Ось, чим не звіринець? Га? — милувався чиновничок. — Подивіться на цього шпака, як він вам здається? Або ось на соловейка. Сіренький, га? А голосок? Голосок треба почути! У нас ввесь рід — за божими пташками ходили, кохалися в них.

Шпак сидів похмурий і нерухомий у кутку клітки і здавалося, єдиним бажанням у нього було не бачити цієї кімнати й мучителя — чиновничка з мишинятами-очима. Соловейко одноманітно, як маятник, стрибав з вищої перекладинки клітки на нижчу, з нижчої на вищу. І так без кінця, ні на мить не змінюючи цього маршруту. Базілевичеві здалося, що ця маленька сіра пташка, як людина, давно вже збожеволіла.

Тут чиновничок заметушився, стукнув себе по лобі.

— Господи, от голова! Простіть, простіть мене!.. Зовсім забув! Знайомтесь, будьте знайомі! Це... мм... громадянин Вульферт, Микола Гаврилович...

У Вульферта був чудовий низький баритон. Цей голос Базілевич відразу ж упізнав і яскраво пригадав собі нічне авто в перевулку Радости й Перемоги.

Чиновничок був цілком „своїм" (і таки дійсно чиновничком, мав посаду в конторі якогось видавництва) і ввесь час був присутній при розмові своїх двох гостей. Він похлопував Базілевича по плечу і поблажливо казав:

— Все буде чудово, сміліше тільки... Я, знаєте, теж був колись у дев'ятсот п'ятому соціял-демократом, хі-хі!... Слово чести! А про Леніна нічогісінько тоді не чув. І ніхто не чув. Їй-богу, він тоді й революціонером не був. У сімнадцятому німці його на готовеньке прислали, слово чести!

Його оченята нишпорили й винюхували, руки совались то по скатертині, то по колінах, то залазили до кешень і, раптом вискочивши звідти, знову гасали по столі.

— А все хто? — зазирав він обом у вічі. — Жиди! Все — вони!

Коли Базілевич вийшов від чиновничка й ти о побрів вечірніми душними й електричними вулицями, він яскраво відчував, як пульсує й б'є йому в скроні дзвінкими молоточками кров. На серці тяжило якесь почуття розгублености, непоправного лиха й чекання чогось важливого, моторошного й непевного. Хвилинами йому здавалося, що все це він бачив ві сні, ось зараз він протре очі — і щезне важкий кошмар.

— Невже це справді, невже я пішов на „це“? — з тоскною тривогою питав сам себе. І „це“, грізне й невмолиме, стояло перед ним, як фатум. Ішов ніби п'яний, і не помічав, як його штовхали перехожі, як деякі здивовано озирались на його велику, трохи зігнуту постать. Грубий вигук і брудна лайка спинили його.

— Гей, ти, ракло, куди прешся під коня? Повилазило тобі, чи що?

Він ішов вулицею збоку тротуару, і візник ледве не наскочив на нього. Машинально, як сновида, знову звернув на тротуар.

— Чому це так убрані сьогодні вітрини? — майнуло десь підсвідомо в голові.

Вітрини дійсно були залляті електрикою; скрізь визирали з червоночорних рямок портрети Леніна.

— Ага, — копирсалось десь тоненькою голочкою під черепом, — завтра ж свято. Яке?..

Ішов далі, і враз, як пришитий, зупинився. Могутній тисячний хор дзвінких голосів упав на нього й приголомшив своєю несподіваністю, своєю юнацькою жагою життя й боротьби:

„Туди, де сонце сходить,
Рушаймо на борню!..“

Нісся чорний, тривожно-радісний бурхливий потік кудись угору, де загубилось і зіщулилось від електричного сяйва таке далеке й маленьке темносинє, мережане золотими зернятами, нічне небо.

„Сміліш вперед! Одкиньмо страх,
І вище наш юнацький стяг,
Бо молода ми гвардія
Робочих та селян!..“

Струнко йшли чорні колони і, здавалося, вкупі з ними крицево співав дзвоном велетенських кроків старий камінний брук. Кривавими, зловісно буйними блисками метлялись крила чадних смолоскипів і, здавалося, кипів навколо чорний, велетенський чавун.

Базілевич, як кам'яний монумент, стояв на краю тротуара, і враз тихо ахнув і повільно ступив назад.

— Перше Травня! Завтра Перше Травня! — чітко й яскраво пригадав він.

Стояв мовчки і мовчки, з якоюсь жадобою, ненаситно дивився на похід. І коли вже нічна демонстрація давно щезла за рогом, і вогневим волоссям війнув останній смолоскип, Базілевич тихо рушив далі. Ішов, а в зіницях усе ще стрибали кривавими плямами огні над колонами, і молотками видзвонювала у скронях кров.

Щось нове, чого він іще сам гаразд не усвідомив, прокинулось у ньому. Чому так схвилював його цей нічний галасливий похід? Адже з комсомолом у нього

нічого немає й не було... Але нове сумовито-тривожне чуття тріпотіло йому в грудях. Це був далекий невловимий жаль, це було заховане десь відчуття свого безсилля... Так, безсилля, гнітючого безсилля перед новою, юною силою, що зводиться вгору рвучкими лавами, що мерехкотить у червонім полум'ї смолоскипів. Базілевич відчув, що він — тільки мізерна порошинка на їхній переможній путі. Відчув, що він старий і непотрібний обламок, чужий і самітній у цілому світі. Відчув і зрозумів, що йому ніколи-ніколи не бути таким же молодим і сміливим, як вони. Це було неясне відчуття юної, могутньої кляси, що йшла до життя й боротьби, було відчуття своєї останньої непоправної поразки.

Сам не знає, як опинився він біля якогось високого паркану. Зупинився, озирнувся і враз упізнав:

— Міський парк,— промовив уголос.

Ураз сплинули згадки, як колись... давно, ах, як це давно було! І він тоді був молодий, і він думав колись жити...

З якою болісною радістю він стояв тепер тут, під цим сірим парканом, і пригадував, пригадував!.. Тоді так само був травень, і так само світив місяць, і пахло в саду високою нічною травою, синім небозводом, і шептанням старих берестків.

Пішов ліворуч, зійшов на пригорбок. Звідци можна було зазирнути в парк. Невідоме чуття владно притягло його до паркану. Звів руки, схопився за верх, підтягся. Безгучно і м'яко скочив на той бік. Звідкілясь бризнуло просто в обличчя живою холодною росою.

Пішов алеєю і враз звернув на бік у високу росяну траву. Стояв і прислухався, нашорошив вуха, ніби якийсь невиданий лісовий звір:

„Туди, де сонце сходить,
Рушаймо на борню...“

донеслось звідкілясь далеко-далеко, як забута чарівна казка. А може то вітерець пошамотів верховіттям кленів?

Базілевич, уткнувши в мокру траву гаряче обличчя, невпинно, безгучно... ні, не плакав. Це — не плач, оце давуче моторошне схлипування. Так часом скавучить щеня...

Бродив місяць-сновида по парку, а назустріч, із високої срібної трави, в солодкій знемозі тяглися до нього сонні розквітлі тюльпани...

IX.

Уже два місяці, як N-ський саперний кавалерійський ескадрон виїхав до табору. За тиждень на узліссі густого соснового бору виросло біле полотняне містечко. Струнко вряд стали присадкуваті намети, а підстрижені рівні „лінійки“ вабили око своєю симетрією й чистотою. Приємно лускав гравій під червоноармійською ногою, а вечорами з чепурних округлих клумб перед наметами несло запаморочливими п'янкими пахощами матіоли й тягло з бору животворним міцним духом сосни й ялини.

Коля Шпак цілком поринув у таборне життя. Чорний, засмалений, він міг цілими днями, засукавши рукава, будувати понтонного моста й надувати поплавки Полянського, рити окопи й рубати в протигазі лозу, купати в Бо:і коні і легко мчати верхи до табору на неосідланому Европейці.

Надходив вечір із запашною червневою тишею, з пахощами соснового бору, з співучою гармонійкою. Притишено, зачаровано дзвенять тоді голоси, і золо-

тими крапками розгоряються в темряві й раптом гаснуть червоноармійські цигарки. Тоді до стомленого Колі Шпака приходить тихий смуток, легкий прозорий жаль за чимсь далеким, минулим, безповоротним. В такі хвилини він іде на узлісся й горілиць лягає у високу, з гострим духом полини й чебрецю, шамотливу траву. Положить руки під голову, втопить зір у бездонний зоряний океан і замре. І тоді, як щось далеке й неясне, приходить ніжний, любимий образ Наталі.

Іноді вночі прокинувшись, Коля виходив із намету. Стояв і слухав тишу. Тоді в нього бувало таке почуття, ніби ввесь табір у полоні в невідомих волохатих велетнів. Ці велетні — темні громади сосон і ялин — щільним півколом обступили табір із заходу і дихають живучим, металевим пахом смоли і нагрітої за день хвої. У сусідньому селі сонно перекликаються когути й ляпають крилами, і враз знову все стихне і тільки невідомі волохаті велетні так само непорушно стоять на варті.

Сьогодні цілісінький день будували зразкові понтонні мости через Біг. І червоноармійці, і комсклад стомились до того, що падали з ніг. Як тільки „архангел“ програв зорю, всі вже були в наметах.

Опівночі Коля прокинувся від холодних крапель, що стукали його просто в обличчя. Надворі тюжив дощ і тарабанив по наметах. У деяких місцях полотно пропускало воду, і краплі попадали просто в намет.

Коля відсунувся в куток, перевернувся на другий бік і враз, знову підвівшись на лікті, сторожко прислухався: тонко й поспішаючи сурмач грав тривогу. І в ту ж хвилину швидко захлюпали по калюжах чиїсь ноги і на порозі намету хтось голосно крикнув:

— Вставай! Сідлайте коні!

Нашвидку підтягуючи на Европейці попругу, з ґвинтівкою за плечима, Коля став у шерегу.

— Сіда - ай!..

Дзенькнули в темряві остроги.

— Ма - арш!..

Зачавкала під кінськими копитами баґнюка.

— Ри - истю - ю!..

Швидко переїхали вузькими вулицями села. Через хвилину нова команда:

— По - овід! Галопом!

Коля дав повід і легко стиснув боки Европейцеві. В ту ж хвилину кінь сіпонув і ніби відірвався від землі. Зробилось дивно легко. Не треба було вже улегшуватись на сідлі, здавалося, що Европеєць легко й плавно несеться по вітру...

Проскакали так з версту. Пішли знову ристю і, нарешті, перейшли на крок. Куди їхали — ніхто з червоноармійців не знав. Точились різні здогадки.

Покликали ройових кудись уперед до командира. Через п'ять хвилин вони повернулись, і Коля довідався, що їхній ескадрон їхав на банду.

Вже два дні, як у таборі ходили чутки про те, що десь, верстов за тридцять „гуляла“ якась банда. Червоноармійці це чули від селян, а селяни ще від якихось селян. Тепер ці чутки справдилися. Дійсно, в окрузі з'явилася напівкримінальна, напівконтрреволюційна, польського походження банда.

Ніякого враження на Колю повідомлення про банду не справило. Було так, ніби це щось звичайне, чого обминути не можна. Більше забирав уваги і дошкуляв дощ, що лився за комір і давно вже зробив із шинелі важке холодне ярмо.

Наздогнали й лишили позаду роту піхоти. Довго стояли на вулиці біля тинів якогось села.

Незабаром розвиднілось, дощ перестав, і піднялось сонечко.

На забрьоханій білій кобилі „Блискавка“ під'їхав комчоти.

— Що, викупались добре, хлопці?

Він ласкавим примруженим поглядом гладив обличчя, шинелі кіннотчиків, і кожне обличчя було йому таке знайоме й близьке. Він добре знав „людей“ своєї чоти і зараз водив поглядом, намагаючись ухопити вираз кожного обличчя.

— Що, скучно стояти на місці? — знову кинув, блиснувши двома бісиками з напівпримружених вій. — Нічого, зараз поїдемо.

І він знову непомітно й уважно обдивився всі лиця. О, як він їх чудово знає!

Ось просто перед ним на рудому золотявому коні — товариш Заєць. Маленький, сміхотливий Заєць, увесь у ластовинні, пруткий танцюриста й „трепло“. Він і зараз блискає білими зубами й намагається ляпнути якусь дурницю. Цьому не важно: дощ — дощ, утома — хай буде утома. Аби був хто поруч нього, до кого можна було б поскалити зуби.

Поруч — товариш Ковтун. О, це справжній Ковтун: не клади пальця в рот, бо відкусить і ковтне. Товариші не люблять його за симуляцію тисячі хороб, що нібито ввесь час його переслідують, за неуважне ставлення до свого коня, за вміння половити рибку в каламутній водиці.

Ковтун зараз похмурий і сердитий. Він одвертається від командира й робить вигляд, що не чув його слів. Здається він обвинувачує його у всіх неприємностях

сьогоднішнього дня: і в тому, що до нитки промочив дощ, і взагалі у всій цій поїздці, що нічого доброго від неї не можна сподіватися.

Далі, збоку — товариш Соломенко. Хороший хлопець, здоровий, вайликуватий, як ведмідь, проте тихий, соромливий, дбайливий коло коней.

— Товаришу комчоти,— вихопився раптом із рядів улесливий голосок.

Комчоти повернув трохи в бік свою Блискавку.

— Ну? — протяг, запитуючи і ніби з незадоволенням.

— Товаришу комчоти, скоро поїдемо? — продовжував той же улесливий голосок. — Руки вже сверблять, щоб клинок вихопити...

Комчоти якось унутрішньо, про себе, посміхнувся:

— Скоро, скоро... — знову протяг і вже сухо добавив: — хіба вам, товаришу Юровчик, так хочеться їхати?

Комчоти Юровчика не любив. Це був один із тих червоноармійців, що всіма правдами й неправдами намагались не бути в „строю“. Юровчик завжди знаходив тисячу приводів, аби тільки не з'явитись на навчання в манежі. То, мовляв, через два дні свято Жовтневої революції, а в ленкутку немає ще ґасел,— треба, значить, допомогти бібліотекареві малювати; то, мовляв, скупчилась ціла копиця непереписаних протоколів комсомольських зборів (він комсомолець) — треба, значить, їх переписати; то... і так хоч один, хоч два дні, а таки викрутить собі і на роботу в ленкутку, і на переписування протоколів... аби не в „строю“.

Під'їхав джура.

— Товаришу комчоти, вас просить командир ескадрону.

Через півгодини ввесь ескадрон їхав узліссям величезного соснового бору. Через кожні чотириста — п'ятсот кроків лишали одного кіннотчика.

— Товаришу Шпак, — почув Коля голос комчоти, — тут ваше місце. Будьте уважні! З коня не злазити.

Коля звернув на бік і зупинив Европейця. „Ваше місце“, промайнули в мозку останні слова командира.

Був південь. Після нічної зливи сонце пекло розпеченим велетенським казаном, жагуче пило калюжі й сушило на грудки багнюку. Коля стояв на узліссі обличчям до бору. Могутні стовбури сосон підбігали просто до нього, дихали смолою і глибокою давучкою тишею. За спиною в Колі широко, аж за обрій, простяглося поле. Легкий вітерець гонив оксамитні білясто-сизі хвилі по молодому житі. А десь, ген-ген, аж на самому обрії, знову мріла туманисто-синя смужка далеких лісів.

Европеєць не хотів стояти на місці. Він раз-у-раз сіпав головою, кусав мундштук, дрочився то туди, то сюди. Коля заспокоював, ласкаво ляпав по його єдвабній вигнутій шиї.

Минула година, друга. Стояти так на одному місці було дуже нудно, до того ж сонце випило вже крізь тонку гимнастерку останній піт із тіла. Від довгого сидіння на сідлі болів поперек. Коля трохи від'їхав від узлісся і ген-ген праворуч побачив червоноармійську постать на коні, що так само нерухомо маячила біля лісу.

Було відомо, що через увесь бір пішла піхота, можливо, що бандити (які були тут ранком) далеко не втекли, і кожну хвилину в бору можна було сподіватися почути постріли.

Минуло ще довгих двадцять хвилин. Проскакав „зв'язок“ і зник десь за деревами. Европеєць зовсім

занепокоївся, рив копитом землю, танцював і хропів. Тоді Коля вирішив злізти. Під'їхав у холодок під захисток перших дерев і стомленими ногами скочив на м'яку траву. Тільки хвилинку б, дві походити, розімняти заклякли ноги!

Европеєць зараз же нагнувся, і на його зубах смачно захрумала соковита травиця. Пасти коні „у поводу“ заборонялося, але Коля зараз на це не звертав уваги. Він з насолодою зробив кілька рухів тулубом, потягся всім тілом, і... завмер. У лісі хруснула вітка.

„Бандити!“ — блискавкою полоснула думка, і гострий холодок раптом розлився по всьому тілі. В ту ж хвилину великий сірий заєць вискочив на узлісся. Стрибнув раз, удруге, і нашорошивши довгі вуха, сів. Коля перевів дух.

— Ху, налякав косоокий! — промовив уголос.

Заєць ураз метнувся, знову послухав і, як стріла, подався край жита.

— Бач, покотив! — посміхнувся йому вслід довгою усмішкою Коля.

На пригорбку, в гарячій траві, що пахла сонцем і кониками, притаїлась ціла купа великих рожевих полуниць. Стривожена гадюка, що їй Колині кроки помішали вигріватись під сонячним промінням, зґрабно звиваючи своє тіло, чорною стьожкою швидко поплазувала з пригорбка і зникла в кущах.

Коля повагом нахилявся і зривав ягоди, і від того ґвинтівка зсувалась йому із спини на самісіньку голову. Солодко-кислуваті полуниці м'яко танули в роті і приємно пощипували за кінчик язика.

Враз Коля уражено випроставсь і підбіг до коня. Як він відразу, тоді ж, не подумав про це? Чому

вискочив із лісу заєць? Чи не сполохали його, часом обережні людські кроки? Може, зараз, поки він рве отут полуниці, на узлісся вискочить кілька озброєних, і він не встигне навіть зняти з-за спини ґвинтівку?

Коля нагнувся біля Европейця й уважно став дивитись між стовбури. В ту ж хвилину біля нього чудно затремтів якийсь дужий, несподіваний звук.

Коля напівсвідомо схопився лівою рукою за шию коня... Але й шия коневі тремтіла великими дрижаками. І ту ж мить уже все зрозумів. Це голосно й закликаючи заїржав його Европеєць.

Хай тобі чорт! — вилаявся Коля, сплюнув і поліз на сідло.

Що зо мною? — подумав. — Невже я такий страхополох, такий боягуз?

Поклав руку на ефес шаблі і витяг її до половини з піхов. Подумав трохи і вихопив усю. І враз відчув недалеко від кінця її ту живу, смертельну точку, те місце, де скупчується вся сила, увесь порив і удар бійця. Ураз зробився упевнений і спокійний. Твердо натяг повід і примусив Европейця стати смирно й струнко, як натягнена тятівка лука.

Бандитів не впіймали. Вони встигли зникнути.

Пізно ввечері стомлений ескадрон приїхав до села N. Село було електрифіковане, і ще здалека червоноармійці побачили якусь заграву, ніби відблиск великої пожежі, а коли кроком, похитуючись на сідлах від утоми, в'їхали у вузькі вулички, були здивовані електричними ліхтарями, що лили бліде химерне світло на вбогі хатки під солом'яними стріхами. Це було одне з тих небагатьох районових сіл, що скористали з води

Бога і примусили його дати дешеву корисну енерґію. Дійсно, дивно було бачити електрику в селі!..

Ескадрон розташувався в селян по одному, по двоє червоноармійців на хату. Стомлені бійці спали, як убиті, а вранці на другий день стало відомо, що до табору повернуться хто-зна коли, бо прийшов із штадиву наказ екскадронові не виступати з N і чекати дальших розпоряджень. Можна було здогадуватись, що банду ще не зліквідовано і на ескадрон покладались певні завдання.

Увечері Коля з товаришами пішов до школи. Сельбуду в селі не було, і школа покищо виконувала всі функції політосвітроботи.

Тихенько, навшпиньках увійшли червноармійці до просторого приміщення кляси. N-ський драмгурток репитирував якусь п'єсу. Широкоплечий дужий парубок стояв посеред кімнати і, б'ючи себе щохвилини в груди, вигукував якогось героїчного монолога. Після кожного слова він люто зиркав на миршавого худорлявого підлітка, що правив за суфлера.

— Ну, давай, давай швидче, не затримуй! — кричав парубок.

— Та даю, а ти слухай краще! — огризався суфлер.

Збоку на партах цілком байдуже собі сиділи парубки й дівчата, ретельно лускаючи насіння. І тут Колю смикнув хтось ззаду за гімнастерку. Озирнувся — Йона.

— Слухай, братуха, — зашепотів він, — глянь он на ту, що з того краю сидить, простоволоса. Не впізнаєш?

Коля глянув...

Зустріч! Яка зустріч! Ах, зустріч, дорогі несподівані зустрічі! Вони як блискавки в нашому житті,

вони — як блукливі зірки, як вогники щастя в тумані, у млі, над гнилою, отруйною трясовиною!

— Чому так забилося серце? Що це зо мною? — думає Коля, а сам дивиться, відірватись не може від цього світлокаштанового золотявого волосся, від цього суворого мармурового підборіддя. — Яка несподіванка! Може не вона? Ні, вона, вона — та ж сама, з прозорими віями, Соня!

О, вона зраділа й здивувалась не менше за нього. Так, вона живе в цьому селі і зараз відпочиває — канікули. З першого вересня знову до міста на педтехнікум. Репетиція? Так, хотять поставити „Саву Чалого". Поспішають до жнив, бо тоді ніхто не буде ні грати, ні дивитись — кожному ніколи. Режисер? Його зовсім немає. Всі — режисери, щоб нікого не брали завидки. Звичайно, дурниця, річ неприпустима, але.. так робиться.

О, яка вона чудна, ця Соня! Як вона змінилась після... після того розстання за місточком! Вона вилюдніла, форми тіла якось більше округлились, і гострі її дівочі груди просто нахабно стирчать у два боки, рельєфно вирізблюючись під тонкою тканиною сірої блюзки.

Удвох поверталися з школи і, як люди, що колись були дуже близько один до одного, а тепер знову зустрілись, як це завжди буває в таких випадках, перескакували в розмові між собою з одного предмета на другий, поверхово торкались найріжноманітніших питань, обережно минаючи те, що могло б нагадати колишні їхні відносини.

Біля хвіртки чистенького будиночку під черепицею вона зупинилась.

— Ну, я дома. Ти, звичайно, зайдеш?

У неї була окрема чистенька, світла кімната. Коля сів до столика. Соня дістала з шухлядки невеличкого альбома для листівок і подала йому.

— На, подивися, щоб не було скучно. Я зараз переодягнуся.

Вона вийшла, а Коля поверхово, неуважно став переглядати листівки з краєвидами. Перегорнув останній аркуш і спинився. Його увагу притягла якась листівка, що була окремо загорнута в синій лопотливий папір.

Обережно взяв і розгорнув. На листівці — худорляве, похмуре, з тонкими рисами, обличчя.

„Гетьман Іван Мазепа (1644 — 1709)" — прочитав підпис. А з боку хтось чітко прямими літерами написав зеленим атраментом: „Сонічко! Так, як він думав про Україну, так я думаю про тебе, зоре моя!"

Загорнув листівку в папір, поклав на місце, і закрив альбом.

— Її кохають, — подумав. — А вона?

Ввійшла Соня. На ній уже нова червона блюзка, а волосся, здалося Колі, трохи завито в кілечки. Вона на мить зупинилась на порозі, і як колись, погладила його з-під вій темним оксамитом очей.

— Набридло чекати? Ні? То чому в тебе зараз такий кислий вигляд?

Коля не встиг відповісти, бо в двері хтось твердо настирливо постукав.

— Ввійдіть! — крикнула Соня.

Колі здалося, що вид її раптом потемнів, і вона з досадою пересмикнула плечима.

Той, що ввійшов, був низенький, чисто виголений і сутулий, в окулярах, мав на вигляд років за тридцять. Ходив він якось чудно, мішкувато, ніби боком,

як півень до курки. Але був швидкий, метушливий, з хитрими карими очима.

Перше враження від нього було таке, що полайся з ним, стань у ворожі до нього стосунки, і ця людина піде на мерзотніші, найпаскудніші вчинки, аби яко мога дошкульніше шпигонути свого ворога, доконати його.

— Пробачте, я, може, буду заважати вам? — спинився він посеред кімнати, і вся його мішкувата сутула постать відбивала повну готовність негайно ж виступити за поріг, — треба тільки кивнути до нього про це головою.

— Знайомтесь, — процідила Соня, — це мій гарний знайомий — товариш Шпак, а це — вчитель із міста, поет Кряк.

Коля і Кряк якось хапливо ткнули один одному руки і мовчки сіли в різних кутках кімнати. Прикра мовчанка тривала тільки якийсь момент. Соня вдалася з запитанням до Кряка:

— Ну, Семене Семеновичу, як ваша поема?

Він з досадою махнув рукою.

— Ат, в який це ви мене раз уже питаєте про це? Закінчу — тоді принесу й прочитаю сам.

— А можна спитати, — поцікавився Коля, — в яких ви журналах друкуєтесь?

— Зараз ні в яких. Раніше колись один час друкувався в „Рідному краї“. Тепер таких віршів не друкують.

Він зробив натиснення на „тепер“.

— У товариша Кряка особливі, оригінальні речі, що завжди висловлюють його досить оригінальні особисті думки, — швидко втрутилася з якоюсь іронічною усмішкою Соня.

Раптом Коля відчув, що йому щось мулить. Він підняв очі на Кряка і мимоволі одвернувся. Із Крякових очей простяглись тонкі колючі дротинки, що здавалося впивались у самісіньке тіло і пронизували Колю своїми отруйними гострячками. Здавалось, що Кряк пильно, старанно вивчав свого нового знайомого.

— Ви, значить, червоноармієць? — нарешті запитав він. — Не набридло ще в армії?

Коля відповів, що звик до свого армійського життя і що воно йому ще не набридло.

— А можна знати, — запитав Кряк, — як у вас зараз в армії: є українські частини? Тільки справжні українські, що й команда там українською мовою?

Коля глянув на Соню і швидше відчув, ніж зрозумів, що ця розмова її чомусь дратує.

— Що з нею? — подумав він. — Невже їй досадно, що цей йолоп сидить тут і заважає обом поговорити... про віщо?

Кряк несподівано підвів до стелі очі і з патосом продеклямував:

„Українське військо, мов з могили встало,
Вдарило у бубни, в сурмоньки заграло...“

— Що, на коника свого сіли, Семене Семеновичу? — іронічно глянула на нього Соня.

— Олесь, — ось хто справжній великий національний поет! — вигукнув Кряк. — Назвіть мені хоч одного такого з радянських, що дорівнював би йому своїм талантом?

— А хіба немає в нас гарних пролетарських поетів? — запитав Коля.

Кряк скептично, зневажливо скривився:

— Пролетарських поетів? Може, скажете ще — пролетарської літератури? Хіба є зараз українська

література, література Панаса Мирного, Нечуя-Левіцького, Марка Вовчка?

— А чому? — спробував Коля висловити свою думку. — От я читав декого...

— Читали? — перебив Кряк. — Та хіба ж то література, голубе? То не література, а літорганізації, бо літератури радянської, чи то пак пролетарської української, не було й нема.

Не лідерів нам літературних треба, — замахав він рукаии, — хай подавляться і ті, що перед ведуть, і ті що зад, і ті, що пишуть про це, — нам літератури треба, голубчики, справжньої літератури, письменників треба путніх!

— А от я читав, — знову почав Коля, — що наші пролетарські письменники...

— Пролетарські? — знову перехопив Кряк. — То ж то бо й є, що в нас тепер таке повелося, що, коли нема чого сказати про твір, кажуть про пролетарське походження його автора. От у чім лихо! Бездарність і халтуристику всяку ваші лакизи-критики ховають під машкару пролетарського світогляду. Читайте, мовляв! „Он хоть немного и дерет, зато уж в рот хмельного не берет". Так виходить, чи ні?

Хвилину посиділи мовчки. Кряк обводив присутніх очима, ніби хотів занотувати, яке враження на них справили його слова. І враз знову розчервонівся і знову замахав рукою:

— Он Соня Євдокимівна вважає мене за шовініста, із „дуже щирих", мовляв. А який я шовініст? Просто — українець, і навіть сам пролетарського походження.

— Та невже? — посміхнулась Соня. — А батько — автокефальний піп?

— Піп, що там — піп! Ви слухайте: мати моя в молодості наймичкою була в пана, дід мій по батькові сторожем служив при церкві, а дід по матері...

— Ха-ха-ха! — не витримала Соня. — „Пошла писать губерния!" Аж до сьомого коліна ввесь рід — пролетарія від станка, правда?

— Чого він прийшов? — думав тимчасом Коля. І враз, ніби щось стукнуло його в лоба. Він пригадав надпис на листівці з Мазепою, що її він знайшов у альбомі. І зразу стало ясно, що писав це Кряк, не хто інший.

Кряк увесь вечір був дуже чимсь незадоволений. Він, певно, ховав це своє незадоволення, маскував його недоладним вимахуванням руки, зайвою метушливістю й патетикою своїх промов, але навіть Коля підмітив, що цей „пролетарій від станка" почуває себе чомусь не в своїй тарілці. Незабаром він розпрощався й пішов.

Соня поволі спокійно підійшла до вікна й розчинила його. В кімнату полилась тепла ніч і пахощі матіоли.

— Знаєш що? — звернулась вона до Колі. — Ходімо в садок. Надворі чудова ніч.

Він охоче згодився. Перейшли подвір'ям, стукнула хвіртка.

Сад був мовчазний і темний, повний неясних невловимих шелехів і високої некошеної трави. Десь високо-високо над ним блукали дрібні, як зернята, тьмяні зірки і сіяли молочну мутну павутину.

— Сядьмо тут, — запропонувала Соня і м'яко опустилась на траву під присадкуватим крислатим деревом. Коля сів поруч. Його опанував якийсь спокійний, безмежно спокійний, утомний настрій. Не хотілось

ні говорити, ні думати. Він одкинувся трохи назад і ліг боком, підмостивши під голову лікоть.

— Соню, ти почуваєш, яка ніч?.. — промовив і раптом змовк. Свій голос видався йому якимсь чужим, незнайомим — такий він був і тривожний, і ніжний, і таємне прохання задзвеніло в нім соромливою стриманою радістю, передчуттям якогось солодкого-солодкого болю, невимовного щастя.

Соня ніби не чула його. Вона, здавалось, уперто думала про щось своє. Зірвала стеблинку, перекусила її і тоді тихо вдумливо сказала:

— Знаєш, я часто думаю про... про наше останнє прощання з тобою... пам'ятаєш?

Коля раптом відчув, що густо почервонів. Але згадав, що в темряві однаково цього не можна помітити і трохи заспокоївся. Він яскраво пригадав ту хвилину, про яку зараз казала Соня. А вона тихо продовжувала:

— І от, я часто думаю, який ти серйозний, витриманий хлопець. Ти не можеш уявити, як це мене тоді здивувало, ну, і... образило звичайно.

Коля мовчав. У нього зараз виникла внутрішня душевна боротьба: з одного боку, було приємно, що ця дівчина такої думки про його характер, а з другого — він згадав, як побіг тоді доганяти її, як добіг до місточка, яка досада й туга душила його. Значить, він тоді не витримав до кінця, і перемога все-таки лишилась за нею. І раптом виникло ще й третє почуття — почуття ображеного самолюбства. Чи не насміхається бува над ним у душі ця дівчина, чи не вважає його за ганчірку, за кастрованого зайця?

Він підвівся на лікті і уважно, сторожко подивився на її постать. Ось вона, така близька, така

округла, неясна. Ось вона — вдвох із ним на траві, а навколо нічний сад, зорі й шелехи. Зробилось боляче від хвилювання, від натиску хороших, безумно ніжних слів. Ні, ця дівчина не може насміхатися, ця дівчина...

Він хутко наблизився до неї і ніжно, з тремтячою ласкою обняв її за плечі.

— Соню, Сонічко, не треба згадувати того... не треба, Сонічко.

Якось його рука діткнулась її теплої шиї, і тоді мимоволі, вже без упину, слизнула далі, вниз, погладила шовкову спину, плече...

— Соню, Сонічко, — повторював він, сховавши обличчя у неї на шиї.

Вона зрозуміла і з тихим стогоном жадібно притиснула його до себе.

... Перед світанком, коли по всьому селу кричали когути і з недалекого Бога потягло прохолодою, Коля попрощався з Сонею.

Через годину сурма заграла на „підйом" і уборку коней. Стомлений, але щасливий і радісний, Коля порався коло Европейця. З-за далеких дерев сходило велетенське полум'яне сонце. Весело й дзвінко іржали йому назустріч коло прив'язу коні і брязкали залізними чомбурами.

. . . .

Того ж дня Коля одержав від Наталі листа, в якому, вона між іншим, писала:

... „Любий мій, тепер напишу тобі про те, що трапилося вже давненько, але я тобі не хотіла тоді писати про це, щоб ти не тривожився. Та тепер це мене чомусь мучить, що ти не знаєш. Так

от, уявляєш собі, що відомий тобі наш товариш Базілевич зайшов до мене і, уявляєш, кинувся мене обнімати й цілувати. Я розмахнулась і добре таки дала йому за це ляпаса. З того часу про його — ні слуху, ні духу. Перестав навіть ходити чомусь на ячейку“...

... Ввечері, перед самим від'їздом, Коля забіг до Соні попрощатись. Назустріч йому вийшла широкозада тітка, певне — Соніна мати.

— Соні немає,— сказала вона,— поїхала з своїм нареченим до міста.

— З нареченим? З яким нареченим? — запитав Коля, почуваючи раптом, що його коліна дрібно затанцювали.

— А з Семен Семеновичем, з Кряком.

Коля відчув себе таким маленьким і приниженим. Але раптом щось спалахує йому в зіницях. Він робить крок уперед і твердо, спокійно питає:

— А можна мені лишити їй записочку?

І ось він знову в затишній Сониній кімнатці. Нічого не змінилося за добу. Столик із шухлядкою, невеличке люстро на стіні. Он на тому стільці сидів Кряк...

Коля швидко водить олівцем по папері і звідти стрибають на нього горбаті сполохані літери. Підняв очі: на порозі стоїть та ж сама товстозада тітка.

„Такою, мабуть, буде років через п'ятнадцять і Соня“,— мигтить у нього думка. Швидко написав:

„Соню, наш ескадрон зараз виїздить, заходив попрощатись і не застав тебе вдома. Довідався, що ти поїхала до міста з своїм нареченим. Щасти тобі, доля! До речи — випадково прочитав на листівці з Мазепою відомий тобі надпис про Україну. Взагалі я чудово розумію твого нареченого і ніяк не можу зрозуміти тебе. Так, не можу. Цьому правда. Прощай! Ще раз — щасти тобі, доля! Прощай.

Коля“.

Підкреслив скрізь слово „наречений“, згорнув записку і віддав тітці.

На дворі вже йшла метушня. Червоноармійці хапливо виводили коні, нашвидку сідлали їх і скакали до зборного пункту. Услід їм крутилась стовпом курява, гавкали собаки, і бігла цікава білоголова дітвора.

. . . .

Приміщення штабу ескадрону було невеличке, всього одна кімната, наскрізь прокопчена тютюновим димом.

Командир ескадрону тарабанив пальцями по столі і, здавалося, щось уперто, настирливо обмірковував. Комчоти також мовчки обіперся на стілець і неуважно пускав кілечками дим із цигарки під стелю. Нарешті комескадрону зробив різкий рух і глянув на Колю.

— Ви — товариш Шпак?

— Так, товаришу, командире,— промовив Коля і витягнувся „струнко“.

— Так от, товаришу Шпак,— командир глянув на комчоти,— до нас в ескадрон прийшов із штадиву наказ виділити когось із червоноармійців до N-ської конвойної команди.

Коля почув назву свого рідного міста, і йому тихо йокнуло серце.

— Ви, товаришу Шпак, продовжував командир,— приїхали сюди, здається, з N?

— Так точно, товаришу командире.

— Так от, ми вирішили перевести до N-ської конвойної команди саме вас. Тим паче, що через якихось кілька місяців ви однаково демобілізуєтесь і однаково їдете до N. Ви не заперечуєте? — посміхнувся командир.

— Я дуже вам дякую, товаришу командире, — промовив Коля.

Комчоти кинув окурок і сказав:

— Значить, товаришу Шпак, можете йти й зараз же готуйтесь до подорожі. Завтра ранком мусите вже виїхати. Документи вам заготовляють.

Коля не пам'ятає, як він вийшов із штабу. Серце його тремтіло з великої бурхливої радости...

— До N, до N! — шепотів він у якомусь захваті.

Нараз він глибоко втягнув у себе повітря, і вся радість хвилею збігла кудись далеко-далеко. Він пригадав останній лист Наталин, де вона писала йому про Базілевича. Зробилось ураз тоскно й порожньо. Ніби камінь якийсь навалився на груди і давив-давив...

X.

Круто змінилося все життя Базілевича. Він цілком увійшов у коло нових лиць, нових відношень. Іноді він почував себе закутим у якийсь живий ланцюг, через який він уже ніколи не зможе переступити. І кільцями цього ланцюга були чиновничок, полковничиха Ганна Карловна, громадянин Вульферт (він же — Нон), мопсик Мухомор, чернець Федоська й Зізі.

Зізі! Вона єдина була для Базілевича пахучою трояндою в цьому колі нецікавих йому і нудних людей. Непомітно для самого себе Базілевич уживав її вирази,

її уксхані слівця зробились його словами, він навчився відгадувати кожний її рух, кожний вираз її обличчя.

Іноді в кімнату, де він сидів удвох із Зізі, входив Федоська. Входив раптово, ніколи не питаючи дозволу й не стукаючи. Завжди опухлий і завжди п'яний, він сідав на ліжко й починав виливати свої жалі на долю. Іноді він при Базілевичу демонстративно ліз обіймати Зізі й тоді вигукував до його:

— Ти знаєш, хто ти? Ти — молокосос! Ти знаєш, що я її люблю, чи ні?

Потім він плакав і згадував свою молодість, молодичок і дівчат. І дихаючи горілчаним перегаром і сопучи Базілевичеві в вухо, пропонував йому мінятися з ним на Ганну Карловну.

Ганна Карловна так само вражала своєю важкою нерухомістю, тупим втіленням ситих лінощів. Щотижня вона робила чергові „сцени“ ченцеві, і це викликало огиду і бажання бігти безвісти з цього дому.

Базілевич ретельно виконував усі завдання, що доручав йому громадянин Нон. Так хотіла Зізі, цього вимагала Зізі — і, значить, для Базілевича це був закон. Він ходив на побачення до якихось темних людців, що передавали йому різні документи, передавав сам комусь якісь непевні гроші...

Зо дня на день, з тижня на тиждень, Базілевич призвичаювався до своєї нової ролі. З комсомолу він уже давно механічно вибув, і згадка про ячейку була для нього тепер чимсь далеким-далеким і давно минулим, як забутий сон.

. . . .

Завдання було легке. Не треба було складати ні планів, ні звітів про кількість червоноармійських

частин. Треба було лише побувати у військовому містечку, зустрінутися з червоноармійцями, розбалакатись і вивідати їхній загальний настрій, думки їхні щодо майбутньої війни і взагалі витягти з них усе, що може знадобитись громадянинові Нон.

Базілевич пішов не просто, він обійшов навколо все містечко і знайшов місце, звідкіля він може з явитись без зайвих свідків і також без свідків сюди зникнути. Це пустир — із крутим яром, що був повний кінських кістяків і старого іржавого заліза з уламків похідних кухонь і тачанок.

Власне кажучи, Базілевич міг піти просто через головні ворота. Вартовому він міг би сказати якесь вигадане прізвище командира чи червоноармійця, до якого ніби-то в нього єсть справа. Міг, нарешті, показати своє посвідчення про посаду в установі, або — це ще краще — вийняти комсомольського квитка, якого ще й досі у нього чомусь не відібрали. Цього було б досить, щоб його вартовий пропустив. Але якесь чуття чи ляку, чи непевности примусило Базілевича піти обходом, перелізти через яр, пройти пустир і вийти в тил казармам.

Тут він трохи оговтався. — Так краще, — подумав. — Навіщо зайвий раз ризикувати й розмовляти з вартовим?

На великому спортивному майдані йшла гра в футбола. Далеко майоріли рухливі зелені й червоні спортсменки. Навколо майдану, спираючись на низенький парканчик, стіною стояли червоноармійці. Часом густий регіт зривався над їхнім натовпом і лунко бив у червоні цегляні мури казарми. З натовпу неслись вигуки й дотепні жарти про того або іншого футболіста.

Базілевич зіщулився і тихенько став поруч якогось червоноармійця. Нічого. Ніхто не звертає на нього найменшої уваги. Тоді він тихо повернув голову в бік і зазирнув в обличчя свого сусіда. Це був парубійко років двадцяти трьох з кирпатим носом, але з красивими карими очима, повними ніжного смутку. Від його ще пахло селом, вербами, і запашним житом. Він уважно й мовчки слідкував за грою, але видно було, що вона його не захоплювала. Часом він легенько усміхався, але усмішка ця була швидше іронічна й ніби казала: „і охота ж ото їм ганяти за тією опукою мов і справді за батьківське?“

З другого боку, трохи отдалік від Базілевича, стояв низенький червоноармієць із перекошеним а ля дегенерат чудним обличчям. Він що-хвилини плескав, як дитина, в долоні і лунко реготав.

— Ось хто скаже, от у кого можна про все довідатись, — майнуло в Базілевича. Він обережно, боком подався над парканчиком ліворуч, ближче до червоноармійця. Став поруч його й витяг цигарку.

— Товаришу, дайте огонька.

— Ха-ха-ха!.. Так його, так!.. В пузо його, ах ти... Ха-ха-ха!

— Товаришу, дайте огонька.

— Ха-ха-ха! Огонька? В пузо його, Ванька! В пузо його, стерву! Вам огонька?

Червоноармієць з обличчям а ля дегенерат дістав сірника.

— Звольте сірничок. А в вас, може, закурити можна?

Запалили.

— Ха-ха-ха!.. От чосу дав!.. Ей, ти, шляпа, шляпа!.. Ха-ха-ха!.. — знову почалося старе.

— Що, добре грають? — обережно почав Базілевич.

— Ха-ха-ха! Бий його, бий!.. Ха-ха-ха, от халало!..

— Хто ж кого? Зелені червоних, чи, може...

— Ха-ха-ха! Ей, ти, куций! Куций, упадеш! Ха-ха-ха!..

— А давно вже грають?

Червоноармієць раптом перестав сміятись і уважно, серйозно подивився на Базілевича.

Перекошене обличчя стало враз на диво спокійне й застигле:

— Добре грають, червоні перемагають, давно грають, — випалив скоромовкою.

Базілевич зрозумів, що це відповідь на його три запитання. Червоноармієць застигло дивився на нього, певно чекаючи, чи не буде ще якого запитання, щоб разом уже відповісти на все і здихатися цього настирливого „вольного". Але Базілевич витримав його погляд і ризикнув ще:

— Що, мабуть, весело вам, червоноармійцям?

— Мабуть, весело. А вам?

— А нам?.. Нам... теж весело... — враз розгубився Базілевич.

— Ну, і веселіться! — різко повернув до нього потилицю червоноармієць.

Через мить Базілевич знову почув його веселе, заливчасте „ха-ха-ха".

— Хами прокляті, мужлаї, сукини сини! — тихенько вилаявся він.

Постояв, постояв ще хвилинку, потім повернувся і, зіщулившись, пішов через пустир назад до міста.

— Щось вигадаю, — думав він дорогою. — Скажу, що настрій такий, щоб швидче додому і що воювати ні з ким не хотять.

Раптом він застиг. В людському потоці майнуло таке знайоме і колись любе обличчя. Наталя! Безперечно вона. Ось вона, ось усе ближче й ближче назустріч. Він зупинився і перегородив їй шлях.

— Наталю, ти? Скільки літ, скільки зим!..

Що це? Вона стала сувора й холодна:

— Що ви хочете від мене?

Він мовчки подивився на неї і тоді тихо-тихо одступив крок у бік.

— Дайте пройти! — вона шарпнулась і влилась у натовп.

Пішла Наталя. Немає Наталі! Тепер уже — все. Не вернеш.

Похмурий підіймався Базілевич темними східцями до чиновничка. Зупинився, прислухався. Несеться згори різноманітна гама пташиних голосів. Підійшов під двері, постукав. Тихо за дверима, тільки пташки, чутно, стрибають у клітках і пілікають на різні лади. Сіпнув двері — не заперті. Увійшов до кімнати. Все по-старому, все на своєму місці. І пташки, як завжди, вовтузяться по своїх клітках. Тільки де ж чиновничок? Тільки чому ж така тиша? Чому така тривожна тиша?

І враз він тихо пішов назад. Він почув якісь чужі, незнайомі кроки в коридорі. Але двері відкрились, на порозі троє в формі ДПУ. Той, що попереду, чемно приклав пальці до кашкета:

— Громадянине, ми повинні попрохати вас піти з нами.

Другий, низенький і білявий, примружив ліве око і теж чемно, трохи з іронією додав;

— Не турбуйтесь, підемо не пішки. Внизу чекає авто...

XI.

Ось уже тиждень минув, а допиту ще не було.

Базілевич сидить в „одиночці“, і хто знає, скільки ще тижнів чи місяців йому доведеться так просидіти. Він цілими днями лежить на койці й чекає, що ось-ось його покличуть до слідчого. Що він йому скаже? Він і сам не знає. Обвинувачення тяжке — контр-революція і шпигунство. Доведуть, що винен — розстріл.

Згадав Зізі. Защеміло, запекло серце. Як вона? Невже й вона заарештована? І хто з „них“ лишився на волі?

— А все-таки я пропав, — подумав.

Опанувала тупа байдужість. Тут — тихо. Тут — в'язниця. Мури товсті, товстелезні, не чутно голосу. І не треба. Нехай ніхто не бачить, ніхто не знає, де він. Хай би розстріляли нишком, тихенько, і ніде-ніде — про це, щоб ніхто не знав: ні Зізі, ні... Наталя, ні... комсомольці з його колишньої ячейки! Розстріляли? Ні! Це... дуже страшно... Треба ж вдуматись у це слово: „Роз-стріл“. Це ж — знищення... От собак бродячих нищать. Просто ловлять їх у „будку“, везуть на утильзавод. Там є така камера. Впускають туди кількох собак і просто собі, спокійно знищують їх — душать газом, угаром. І розстріл — це те саме. Тут кулями. Ні, ні, це — дуже страшно!..

Схопився, сів на ліжко.

Ні, його не розстріляють. Єсть же обставини, які пом'якшують його провину. А може... може ж він і невинен?.. Він обов'язково про це розкаже слідчому. А справді, може ж і невинен?

Він обняв руками коліна і мовчки застиг. Він, думає про Зізі, думає довго, без кінця, думає тупо, вперто.

Зізі! Їй треба було грошей. Ну, так, грошей. Або ні! Ні, ні! Це не так! Це зовсім не так!

Він стиснув зуби і починає гойдатись вперед і назад, вперед і назад. І койка його рипить йому в такт: рип-рип, рип-рип!

Зізі... вона це ж зовсім не ради грошей. Ну, звичайно. Тепер же все так ясно. Вона ж сказала: „Ти, Володько, наш“. О, та це ж зрозуміло — „наш“! Він — їхній, свій, а єсть іще, значить, не наші, чужі, вороги... З ворогами треба боротися. Так, боротися. І зовсім тут не гроші, тут — боротьба.

Зізі, нащо ти збрехала про гроші? Нащо, Зізі? Тобі ж не гроші були потрібні, а Нон, а „чиновничок“, а всі „наші“...

Іноді Базілевич снив. Найчастіше снився йому чомусь чиновничок. Він був у драній рясі ченця Федоськи, оченята його бігали, як миші, і нишпорили навколо. Він сідав біля Базілевича, брав його за руку і швиденько, поспішаючись і ковтаючи слова, шепотів йому в вухо: „А все хто? — Жиди! От у мене на посаді: приходить таке миршаве, погане, молоко йому ще на губах не обсохло, а й воно за гонорами. Щось написало десь — і давай йому за це гонорар... А наш брат, руський...“ Чиновничок зідхає й озирається навколо. „Піду, а то пташки мої плачуть голодні“.

Одного разу Базілевич проснувся з твердою певною думкою. Він був остільки спокійний, що сам собі тихенько здивувався. Думка ця була — наложити на себе руки.

Базілевич устав з ліжка і, спокійно міркуючи, пройшовся по камері. Значить, треба покінчити. Але... як?

Думав уперто, аж зморшки йому збіглись на переніссі, і вирішив — можна повіситись. Можна прив'язати один кінець паска (як це чудово — не домислились чомусь одібрати)! до краю койки, а другого кінця цілком вистачить на петлю.

Був твердий у рухах і спокійний. Ах, який спокійний! Ви не уявляєте? Це ж був спокій смерти, спокій одвічного великого мовчання!

Приладнав пасок і зробив петлю. Перевірив на шиї: затягається легко. І враз здригнувся й утопив поширені очі в куток камери. Там, у кутку, він побачив округлу сітку тонюсінької павутини. Звичайна павутина, і звичайний павучок. Але він нагадав Базілевичеві другого павучка. Він несамохіть пригадав золоту Зізіну брошку.

Де твій золотий павучок, Зізі? Де ти сама? І хіба ти, Зізі, не маленький мій і безумний павучок, і хіба не золоте твоє волосся?

Зірвав паска й кинув його додолу.

Жити! На волю! Ех, жити б!..

О, яка радість! Про його не забули, хтось лишився на волі й будує пляни, працює над його визволенням. І всього одна маленька записочка, всього кілька слів, а скільки в них сокрито божевільного щастя!

Базілевич ще раз, і ще раз, десятки разів перечитує цю цидульку: „На допитах мовчіть. Над вашим визволенням працюють. Щосуботи ввечері наглядач ваш — друг. Про дальніше повідомимо".

І жодного підпису.

„Наглядач — друг". Так, сьогодні субота і сьогодні від нього одержав Базілевич цього папірця. Друг? Але який він мовчазний і зарослий. Він — страшний!

Через два дні нова радість, нова надія. Сьогодні на вартовім посту стояв... О, як розгубився тоді Базілевич! Як він схвилювався!

Це було дуже просто, занадто просто. Базілевич мав свою денну прогулянку, і коли повертав з неї, на головнім вартовім посту побачив Колю Шпака. В червоноармійській шинелі, з ґвинтівкою в руках, він повільно ходив від одного ліхтарного стовпа до другого. І раптом повернув голову й подивився в бік Базілевича.

Коля! Це ім'я звучить тепер, як щось давно загублене, давно забуте. Коля Шпак! Адже колись, дуже давно, може безліч тому років, були з ним в одному осередку, були гарні приятелі. У Колі була дружина, і звали її Наталя. Так, Наталя, Наталочка, Талочка. І от тепер знову зустріч. Така зустріч із Колею!..

Колю, Колю, ти ж упізнав мене, чому ж ти стоїш і дивишся, і мовчиш? Так, це я — Базілевич, і я зараз ось тут у в'язниці, і ти, Коля Шпак, вартуєш мене, щоб я не втік. І... я почуваю, що мені не соромно тебе... тебе єдиного.

Що це? Ти зупинився й киваєш мені рукою? Так, ти впізнав мене, ти... вітаєш мене?..

Базілевич написав на клаптику старої газети: „В понеділок на варті стояв червоноармієць Микола Шпак, мій колишній товариш по комсомолу. Молю

вас, спробуйте діяти через нього: може, швидше дійдемо мети“. Через два дні клаптик передано через руки наглядача... кому? Сам Базілевич цього не знав. Йому тільки було відомо, що наглядач цей — друг, що хтось є на волі, що турбується за нього, за Базілевича.

Минуло дванадцять день. Так, рівно дванадцять. Базілевич добре рахував їх, ці довжелезні, ці повні тривожного чекання, тоскні дні.

Дванадцятого дня була субота, і ввечері, вже після провірки, цокнув „вовчок“ у дверях камери. З тремтінням, з замиранням серця скочив Базілевич з ліжка. На нього дивилися глибокі похмурі очі з-під насуплених кострубатих брів.

Наш наглядач, друг! — упізнав він і похапцем підійшов до дверей.

Далі якась буйна радість, тривожна надія, і слова, слова, слова... Ах, ці слова! Вони летіли звідти, з-за дверей, випливали з гарячої мли, п'янили душу, мозок... Базілевич зрозумів одне: все мусить наступити в понеділок. В понеділок йому треба буде спускатись перед світанком по линві, перелізти мур, а там... там уже чекатиме візник і... далі він нічого не знав...

Ні, це занадто страшно, це ж — жах! Тікати, спускатись по линві? І це мусить робити він, Базілевич? Ні, ні!..

І враз перед очима станула його камера — невеличкий кам'яний чотирикутник. Ураз пригадалась та картина, що він її так часто уявляв собі: кілька рушниць направлено йому в груди. Випал... кров на траві.

Знову тихо човкнув „вовчок“ і теж саме волосате обличчя тихо запитало:

— Ну, що, розшолопав усе?..

— Господи, господи, — шепотів Базілевич. — Хіба ж це буде так, хіба ж воно буде?..

Коли ця волосата й кострубата людина просто, без усяких „підходів“ забалакала про це, Коля відчув, як холодний льодок пробіг у нього поза шкірою.

Це ж якесь божевілля, це ж просто... ні, Коля не може добрати слова, яким би можна було назвати те, що він зараз почув!

У самому серці в'язниці сидить цей жахний наглядач, цей страшний зрадник, цей нечуваний злочинець! І ця людина насмілюється робити Колі такі пропозиції, ця людина хоче його купити! О, ні, Коля не продається! Коля в першу чергу — комсомолець і червоноармієць. Він буде діяти швидко й рішуче: він негайно заарештує цю людину, цього злочинця, цього...

А наглядач знову вже сховав свої безкольорові очі кудись углиб, під кострубаті похмурі брови, і ось знову, і знову бренить його глухий, придушений голос:

— І думку я вашу добре знаю: арештувати його й край... мене цебто... Ну, і що з того буде? А те буде, що тепер я — наглядач, а тоді хтось інший буде на мойому місці і буде наглядати вже за мною. А ви думали над тим, скільки ви душ загубили б таким своїм учинком, скільки людських сердець ви розбили б? Поперше, погубили б мене, подруге — дружину „його“, потретє його самого, і, нарешті, себе. Так, так і себе, бо вас усе життя

мучила б думка, що через вас загинув ваш колишній товариш, який, і це головне, зовсім невинний.

— Невинний? — скрикнув Коля. — А хто ж це так турбується про його визволення, яка таємна організація пропонує мені піти на злочин? Хто ті люди?

Кострубата похмура людина з безкольоровими, захованими десь у заглибинах очима, ледве-ледве посміхнулася. Заворушилися куточки губів і наїжилась щетина на бороді:

— Організація ця у вашій уяві. Турбуються родичі і жінка, пам'ятаючи вас, як колишнього товариша, який не захоче смерти... невинної загибелі. „Він" цілком невинний.

— Але ж невинних не тримають у в'язницах, ви сами знаєте?

— Так, знаю. Проти нього тяжке обвинувачення, і його, звичайно, розстріляють. Але він, знову кажу, невинний. Його просто закрутили в якійсь грі, і хтось вийшов сухий із води, посадивши його до в'язниці.

Голова крутиться в Колі. Наглядач так спокійно, так упевнено говорить, ніби він усе знає, ніби знає всі дрібнички цієї справи.

— А може... — зринає десь далеко тривожна думка. — А може ж і справді невинний?.. Але ж тоді суд... суд розбереться в усьому і, коли невинний, виправдає...

І, ніби у відповідь на цю думку, знову спокійно й упевнено каже похмура кострубата людина:

— А суд що? Звісне діло — доказів багато, суд засудить обов'язково. Та тільки докази ці підроблені, дуті вони. А от викрити — не викриєш, не підкопаєшся. Вміло пришито...

А на другий день знову ті самі розмови, на третій — знову... Холодні щупальці все глибше й глибше залазять у серце і труять мозок.

...Все це пригадав Коля тепер, стоячи на варті.

Голова крутиться в його, повіки обважніли й ніби злипаються. Він погодився, він дав слово. Слово! Дав слово!..

— І от тепер — кінець. І як усе скоїлось швидко й просто. Як надзвичайно просто! — думає він.

Але звідкілясь із споду, з-під навали думок, зринає щось чорне, тяжке, неминуче.

— Що ж це? Що? — тре собі лоба Коля, намагається пригадати. І враз підкосились ноги. Він усім тілом важко обіперся на ґвинтівку. Він згадав, він шепотів два маленьких, два нечутих слова:

— Цієї ночі... цієї ночі..

Так, цієї ночі. І знову й це — так просто, так надзвичайно просто! От він, Коля, стоїть на варті, а перед ним велетенська кам'яна труна — в'язниця. От він стоїть, він важко обіперся на ґвинтівку, а надворі вже далеко за північ, і все блідніші й блідніші стають зорі.

— Невже за північ? — він подивився на небо, на бліді сузір'я. — Тоді... тоді, значить, зараз, скоро...

Він зціпив зуби й закам'янів. І в ту ж хвилину чорна рухлива фігурка вихопилась із сірого мороку. Коля навіть не помітив, як Базілевич висунувся з віконця, як швидко ринув по линві вниз.

Коля почуває, як стопудова довбня з страшною силою падає йому на тім'я. В очах затанцювали сині, зелені, червоні вогники і разом щезли. І тут він знову дістав здібність розуміти навколишнє й рухатись...

— Ще хвилина — і буде пізно! Пізно! — і раптом звідкілясь далеко-далеко, одно за одним, одно за одним, зринули, хаотично закружляли знайомі, рідні лиця... Наталя... Йона... Скільки їх! У кепі, в хусточках, кучеряві, чорняві, біляві, такі рідні, такі знайомі... Це ж усі вони, вся ячейка, ячейка!... І ніби перед смертю, ніби в останню хвилину, зринули і кружляють, то сміхотливі, то сумовиті; то спокійні, то бентежні... зринають і тануть, знову зринають і знову...

А він, Коля? Він уже не буде з ними, він не буде, бо це ж для нього востаннє, бо тоді ж не буде для нього нічого... ні їх, ні ячейки, ні... комсомолу!..

І ось — він! Базілевич! Колишній товариш по осередкові! Він, Базілевич — злочинець, шпигун! Це він пробіг мимо нього, вартового Колі Шпака, це він дістався вже до високого муру!

— Що я роблю? — гострим списом пронизує Коліну свідомість пекуча думка. — Що я роблю? Це ж — кінець! А слово? Ах, це пекуче, прокляте слово!.. І ось він тікає... ось він біля муру... ухопився за линву, лізе вгору...

Тоді в нестямі Коля підніс ґвинтівку і випалив просто в темну шамотливу фігуру під муром.

І здалося на мить, що гарюкнув стопудовий молот і розчахнулася надвоє кривава, вогненна завіса.

Жовтень 1927 — січень 1928
Харків

СУРМИ

...Стучать закохано і дико
її вишневі чобітки.

В. Сосюра

I.

У мене карі очі й чорні кострубаті брови, може, навіть занадто кострубаті, і сходяться вони на переніссі. Це надає мені, мабуть, похмурого, зосередженого вигляду. Я більше мовчу, ніж балакаю, але все спостерігаю, все занотовую й складаю десь у глибоких куточках під черепною покришкою голови. Це трохи про мене, бо далі теж буде про мене.

Я роздивляюсь навкруги, слухаю й мовчу. От щось каже сусідові стрункий парубійко в чорному піджаці. Мені не чутно його слів, але я зацікавлено слідкую за його рухами, уважно розглядаю його синій картуз, зацікавлено занотовую, що він у чоботях. Чому зацікавлено? І хіба ця товста пані в чорних окулярах не така цікава? Не знаю. Я — такий. І раптом я думаю про щось інше, пригадаю сріблясту голову лікареву, його трубку, і сухий голос його ще раз бубонить у моїх вухах:

— Спокій, повний спокій, товаришу. Треба кудись на лоно природи. Це — перевтома. Так, нерви й легені те... І подалі від міста...

Парубійко в чорному піджаці повертає до мене обличчя. Що? Де я його бачив? Ах, чорт, та курси ж, курси ж! Безперечно — Лаврін!

А парубійко вже йде до мене — це вже таки справжній парубок, і раптом його рот роздерся до самих вух, і з-під губів блиснули, ніби задзвонили, міцні білі зуби.

— Дорощук, ти?

— Лаврін?

Зустріч була несподівана. Він сів на мого кошика з речами.

— Ну, розказуй, друже, як, що?

— Та ось у село. Завідателем сельбуду. Головне — село. В місті ось уже шостий рік і ні разу не довелось піти у відпускну. А тепер ось безповоротно й надовго — в село. Дайош Вовковинці!

— Тривай, Вовковинці? N-ської округи?

— N-ської.

— Руку! Руку, Сергію!

Знову його рот роздерся до самісіньких вух, і обома руками він загріб мої пальці.

— Туди к чорту, та нам же вкупі їхати! Я ж — у Вовковинцях, — зарепетував він. — На конференцію комсомольську сюди приїздив.

Ні, зустріч таки справді несподівана.

І ось я наче знову в тихому повітовому місті, де вперше на курсах зустрів Лавріна. Це було п'ять чи шість років тому... І ось знову він сидить поруч зі мною, розтуляє до вух рота, і з-під губів йому видзвонюють тоді білі зуби.

Мимо вагонного вікна, кружляючи, швидко пролітають поля й залізничі будки.

— Ти кажеш — село. Ого, брате, Вовковинці — не село. Дві школи, лікарня — велике містечко. А от сельбуд — помешкання поганюще. Зруйнований панський будинок — уявляєш? Гарно те, що близько поле, річка та й при сельбуді парк. Ех, весна! Березень минає, а там літо, брате. А хороше в нас, ой, хороше!...

Потяг летить, Лаврін — поруч зі мною на лавці і я бачу, як йому просто на ніс сідає маленька зеленувата мушка. Перша мушка після зими. І звідки вона в цьому вагоні? А мушка вже сіла Лавріновi на щоку, і він швидким рухом зганяє її газетою.

— Лавріне, а пам'ятаєш курси? Знаєш, була ще Оля? Не забув, як ми з тобою приятелювали й часто гризлись за неї? Не смійся, справді, гризлись. А потім роз'їхались, вона теж кудись поїхала...

Я кажу це й десь тихенько-тихенько сам собі дивуюся. Я кажу це про Ольгу й так спокійно, наче про те, що ось ми їдемо, що ось ожила вже зеленувата мушка. Я відчуваю, що я такий спокійний... Але ж це було так давно.

— Пам'ятаєш, Лавріне, як я ревнував тебе до неї? А одного разу ти плакав. Так, так, плакав. Пам'ятаєш? Ти з нею через віщось посварився й потім прийшов до мене, плакав і розказав про все. Пам'ятаю, було тебе шкода, а десь усередині чомусь тепло-тепло й надійно йокнула радість.

— Вона зрадіє тобі... Неодмінно.

Що там цікаве він побачив на своєму нігті? І що він сказав таке незрозуміле?

— Що ти сказав, Лавріне?

— Я кажу, що вона зрадіє... Бач, я одружений з нею.

Ху, жарко! Я почуваю, що горю. І навіщо так опалювати вагона? Хіба ж уже не березень на полі

й хіба не ожила вже маленька зеленувата мушка в вагоні? Я почуваю, як у скронях у мене пульсує кров, приливає мені до обличчя. Ні, Лаврін каже, що вагон не опалюється.

— Бач, Сергію, я з нею листувався... І потім іще побачились... А зараз вона зі мною у Вовковинцях.

Так, за вікном по яругах, на полі, блукає весняне булькання й весняне розтавання, і вагон уже давно не опалюється. Ні, я не спокійний. Я раптом відчуваю, що далекий спомин дратує мене, як оця в'їдлива зеленувата мушка. І тоді знову я сам собі десь тихо дивуюсь: це ж було так давно-давно...

II.

Напівзруйнований двоповерховий панський будинок. Пана тепер нема, і вибиті шибки на другому поверсі вищиряють свої чорні пастки. Потріскані білі колони несуть на своїх рівних стовпах, здається, тисячі років. У першім поверсі — сельбуд. Тут міститься заля для вистав, книгозбірня й читальня. Напроти — моя кімната, а далі, аж у другому кінці коридору, живе Явтух. А ще далі — міцно забиті двері, а за ними — кімнати й кімнати й знову якісь коридори з купами наваленої цегли й сміття. Там пустка й тиша.

В моїй кімнаті затишно. Лямпа з-під синього абажуру кидає ясне коло на стіл, кладе стьожку на білий аркушик паперу, і каламар від тої стьожки міниться чорним і синім. Завтра — неділя, увечері в сельбуді лекція, а зараз надворі початок квітня й вечір, і чутно, як у містечку вибивають бравурного марша на двох дзвіницях.

Я хочу писати конспекта до лекції, треба добре підготуватись, бо читаю я тут уперше й знаю, що буде

багато людей, які прийдуть послухати нового завідателя сельбуду, будуть сидіти в темній залі стоголовим, чутливим і зацікавленим чудищем, а розпорядчик буде перебивати мої слова й прохати, щоб не лускали насіння. І, крім того, я знаю, що в темній залі буде сидіти Ольга, дивитись на естраду, на мене, і певно, щось буде думати про мої рухи й мої слова. І тоді я тихенько червонію. Ах чорт, значить, ти пишеш цього конспекта для Ольги?

І враз я близько-близько відчуваю напруження сотень людей, сотень допитливих очей, чутливу тишу напівтемної залі. Слухайте, моя лекція для вас, тільки для вас! Жодного слова я не залишу без пояснення. Я не знаю тільки, як треба почати, про віщо сказати спочатку, щоб відразу вас зацікавити, захопити під свою владу.

„Лекція, лекція, лекція, — так кажу я собі багато разів. — Лекція, лекція, лекція“ — повторюю я без ліку, і літери цього слова хаотично блимають у моїх очах жовтавими фігурками.

Нараз я щось відчув: „Лекція, лекція . . “ Стрункий ритм уже вхопило моє вухо, і він відбився в усій моїй істоті. Нові слова, нові речення раптом хлюпнули на мене, багато речень, без ліку . . . Це те, що треба, тільки так треба збудувати свій вступ, але я не можу записати, я не встигаю систематизувати думок, і олівець хапливо й рвучко бігає по папері, а звідти вже дивляться горбаті й п'яні літери, і схоже на те, що вони тупцюють якийсь божевільний танок.

Через двадцять хвилин конспекта написано. Я вже знову маю здібність відчувати те, що робиться навколо мене. Дзвони надворі вже стихли. Лямпа тихенько,

ледве чутно лопотить, і за шахвою шелестять старими газетами миші.

Я не чув кроків по коридору, але в мою кімнату входить Явтух. Увійшов, став тихенько біля дверей і мовчки чекає, коли я звернуся до нього.

Він старий і сивий, я знаю, що він тридцять років прислуговував панові в цьому самому палаці, і від того в нього м'які рухи й здібність нечутно з'являтись і зникати. Але, коли у вісімнадцятому році пан тікав за кордон, Явтух не поїхав за ним. Залишився жити в палаці й зараз — сторожем у сельбуді.

Він стоїть і мовчки чекає біля дверей, а я навмисно не звертаюсь до нього. Чи довго ж він мовчатиме? І невже не обізветься? Проходить хвилина, проходить друга довга хвилина. Ні, я більше не можу! Я рвучко схоплююсь із стільця й підбігаю до нього. Він схилив на бік сиву голову, а його зморшкувате, темножовтого кольору округле й маленьке личко нагадує печене яблоко. І сам він невеличкий, з розкаряченими ногами, у брудних порватих чоботях. Десь глибоко з-під кострубатих, як у сича, брів, із глибоких западин, якось, чи зловісно, чи з зацікавленням, гострять його колючі оченята.

— Явтуше, — кричу я. — Ви до мене?

Він відповідає не зразу, і в його оченятах я ясно спостерігаю цікавість.

— До вас, пане. Я зайшов спитати, чи не треба вам чого.

Я розумію, що він розглядає мене, як якогось чудернацького звіра.

— Нічого не треба, Явтуше, —кажу я. — Я вас уже просив, щоб не називали мене паном, бо я не пан.

— Слухаю, — відповідає він і не йде.

— Ви мені ще маєте що сказати? — запитую.

Він мовчить. Я знову сідаю за стіл і тоді чую його голос:

— Пане, чи можна мені до церкви?..

— Знову — пане! Ідіть, Явтуше, куди хочете, можете не питати мене.

Я рішуче відкриваю книжку й намагаюсь читати. Перескакую через рядки, прочитую сторінку.

„Він і досі не пішов?“ — запитую себе і враз озираюсь назад до дверей. Явтуха немає.

Я вдягаюсь і виходжу на ґанок. Просто на груди падає мені вечір, повний березневої вогкости, і чорний, ще голий, але вже весняний сад стоїть переді мною. Мої ніздрі роздуває гострий похітливий запах дівочої спраглої землі, торішнього листу, я жалібно хапаю, захлинаюсь цим металевим живущим повітрям і дивлюся на кований дзвінкий молодик, що зачепився своїми мідними рогами за чітке галуззя далекого дуба. Праворуч за високим парканом зідхає вулиця, і розмова двох дядьків довго бренить у повітрі, як натягнута велетенська струна.

По кривих східцях я спускаюся в сад. Тут зовсім темно й тихо. Тут волохата темрява клоччями принишкла за кожним стовбуром і кущем, і нашорошена тиша мільйонами тонісіньких струн напружено, гармонійно й одноманітно виводить якусь одну високу ноту. Сніг уже давно розтав і багнюка висохла, та земля ще мокра, й іноді під моєю ногою м'яко схлипує торішнє перегниле листя. Сад великий, занедбаний, із старими дуплястими яблунями й грушами — притулком вухастих сов, із зарослими крислатими алеями. Від дубів та берез залишилось багато високих пеньків, і вони тепер ніби збігаються з темряви

на глухий звук моїх кроків і в чеканні становляться по обидва боки алеї.

Я зупиняюсь і запалюю цигарку. На мить світло від сірника вихоплює з термяви східці напівзруйнованої альтанки праворуч і похилий стовбур якогось дерева. Я пригадую, що не загасив лямпи і нікому не сказав, що йду. Треба повернутись.

Ще крізь дерева я бачу, як з незавішеного фіранкою вікна моеї кімнати дзюрчить у сад довга стьожка жовтого світла. І раптом зупиняюсь. Я бачу, я зовсім ясно бачу, як чиясь постать підійшла до вікна, мить постояла нерухомо, потім злізла на карниз фундаменту й заслонила собою стьожку жовтого світла. Хтось із саду зазирає в мою кімнату. Швидко-швидко, як спіймана миша, закалатало серце. Я, крадучись, біжу до будинку. Але пізно. Постать як тінь, уже скочила на землю, і я тільки чую, як у далині швидко губляться чиїсь тороплені кроки „Кому це так цікаво? — думаю. — Чи, може, це звичайний злодій?“

У кімнаті мене чекала несподіванка. Ольга. Вона прийшла взнати, чи не буде сьогодні репетиції „Бурлаки“, мене не застала, побачила на столі в мене цікаву книжку й на хвилинку сіла її проглянути. Вона мені радить ніколи не забувати, що треба завше запирати двері, коли я куди йду. І потім вона просить пробачити їй, що зайшла без дозволу в кімнату.

Я дивлюся на її рівний гнучкий стан, на блакитні очі, на ластовиння коло носа й пригадую щось далеке й рідне.

— Оля, — кажу я, — треба затулити вікно фіранкою, бо тількищо хтось слідкував за вами з саду. А, може, невідомий бажав бачити також мене — не знаю.

Вона швидко затуляє вікно, на її личку я читаю острах. „Вона когось боїться“ — думаю я. Ні, то, був не злодій.

— Скиньте пальто, — запрошую я.

Вона охоче згоджується, вона ще посидить у мене, бо я налякав її — і їй страшно зараз іти. Нараз вона повертає голову до вікна й слухає.

— Що таке? Може, знову? — запитую я.

Вона ще хвилинку послухала.

— Здалося, що кроки. Мабуть, тільки здалося. У вас шелестять за шахвою миші. Як ви не боїтесь, що вони вам відкусять колись сонному носа?.

І вона вже робиться веселою, вона сипле жартами, і я не встигаю відповідати на них.

— Бідний хлопчику, ви, напевно, воюєте з ними цілісіньку ніч? От, вредна мишва! Не дає спати бідному хлопцеві! У вас, мабуть, і пацюки є?

— Є, — кажу я, — великі сірі пацюки.

— Ай, ай! — верещить вона. — Мені страшно сидіти! Ще який пацюк учепиться в ногу!

— Оля, — кажу я й чую, що мій голос трохи тремтить. — Оля, — повторюю я якось приглушено.

Вона насторожилась і раптом перестала сміятись.

— Що? — тихо питає вона.

— Чи ви пам'ятаєте, як ми з вами зустрілись уперше?... Давно-давно ... П'ять чи шість років тому? Пам'ятаєте курси?

— Пам'ятаю. Ну, а далі що?

— Далі? Я не знаю. Згадалось — от і все. І от тепер знову зустрілися на Поділлі. А пам'ятаєте, як одного разу банда вскочила в місто — і ви, я й Лаврін переховувалися на горищі?

Вона встала.

— Час іти. Коли ж буде репетиція? А лекція — завтра?

Мовчки, хапливо вдягає пальто. Що з нею?

— Ви проведете?

Ми виходимо на пустельну вулицю.

— Холодно, — кидає вона, хапає мене під руку, і ми йдемо. Ідемо мовчки.

— Олю, ви давно записались із Лавріном? — нарешті несміливо запитую.

— Що? Хто вам це сказав?

— Лаврін.

— Я ніколи не записувалась із Лавріном. І взагалі ні з ким.

Що я чую? Але ж цього не може бути. Лаврін же сам казав. Не записувалась? Ну, значить, тоді так, без загсу...

— І не думайте нічого, будь ласка. Лаврін — мій товариш, знайомий і... більш нічого.

— А в школі?.. Як же ви вкупі вчителюєте?..

Вона голосно сміється.

— Що ж тут дивного? Я після тифу встала, шукала посаду, а тут Лаврін пише, що вільне місце вчительки, гарна школа. Я й приїхала. Що ж у цьому дивного, я вас питаю?

Так, але ж Лаврін казав зовсім не те. Значить, Лаврін брехав? І навіщо це йому було треба?

— А ось і школа. Дякую, що провели. Може, зайдете до мене? Ні? Да, до речи: ви, здається, кандидат партії?

— Так.

— Ну, а я комсомолка. А взагалі... чудний ти, Сергію!..

Що? вона сказала „ти“?

— Оля, Оля, стривай на хвилинку.

Стукнула клямка дверей — і от усе тихо. „Зараз, мабуть, північ“ — думаю я. І де це я навчився висвистувати такого веселого марша?

Я йду й висвистую, іду й висвистую й зовсім не знаю слів цієї пісеньки. Вулиця повна низеньких будиночків із зачиненими віконницями, і, мабуть, усі вони давно сплять. Молодик десь упав і розбився, сконав. За похмурими дощатими парканами не гавкне собака, не продзвенить копито по нерівному бруку на базарі. Над містечком лопотять великі, то жовті, то зелені, стиглі зірки.

Ось уже останній провулочок, ось уже знайомий колодязь, от і сельбуд.

Старий панський палац сторожко тяжкими кроками виступає з темряви, округлив, згладив контури своїх карнизів, прищулився.

— Недобре так пізно ходити. Зле робите...

З несподіванки здригуюсь. На східцях примостилась темна похмура постать. Підходжу на крок ближче.

— Хто це? — бачу біля свого обличчя величезні чорні очі.

— Хто це? — повторюю.

— Це я, Ян.

Ян! Ось хто! Як я не впізнав відразу?

Янові двадцять два роки. Він здоровий, кремезний, трохи сутулий, зовсім не схожий на свого батька Явтуха. Людська поголоска в містечку каже, що в Яна тече кров Явтухового пана.

Ян сидить на східцях біля останків мармурового білого лева, а я стою над ним і бачу тільки його широко розкриті очі. Вони в темряві видаються такими округлими й величезними.

— Зле так пізно ходити, зле робите, — повторює він знову, і я чую, як у його голосі тремтить прихована злісна нотка.

Я чомусь здивований, я навіть почуваю, що в мене сами собою піднялись брови й від того купкою збіглись зморшки на лобі.

— Але ж чому, можна знати?

Тоді він підводиться; він чомусь важко дихає, і мені здається, що він навіть стиснув кулаки. Я відступаю крок назад, я чекаю, що він скаже, але він повертає до мене спину й іде просто в сад. Ось уже в темряві десь хлипнула під його чоботом вогка земля, ось уже не чути нічого. Я стою, дивлюсь йому вслід у темряву. Я мовчу й прислухаюсь у той бік, куди він пішов. І раптом мені спадає на думку вогкий нашорошений сад, і чорні пеньки, і смуга жовтого світла з моєї кімнати, і чиясь темна постать, що зазирає з саду в вікно.

III.

Сьогодні неділя, а ще з середи біля райвику й на дверях сельбуду висіли великі плякати, розмальовані різнокольоровими ясними фарбами, що сповіщали про сьогоднішню лекцію.

Лекція почнеться о сьомій, зараз шість — ще рано, і я користую з цього, аби ще раз перевірити чародійний ліхтар. Я обережно розкладаю лопотливі промаслені малюнки на окремі купки, у всьому в мене зразковий порядок — це для того, щоб не збитись на лекції, щоб легко й зручно було кожної хвилини знайти потрібного діяпозитива.

Я уважно обдивляюсь конденсатор, об'єктив, щоб було все налагоджено, щоб не було ніяких зупинок.

За дверима в коридорі вже товпиться дітвора, хлопчаки вигукують і пустують, часом до мене долітає звідти шум бойовиська й галас переможеного. Іноді гамір відразу стихає, і я чую швидке тупотіння десятка дитячих ніг. Це знак, що з-за дверей висунулась маленька сива голова Явтуха. Цього досить, щоб дітвора кинулась урозтіч. Але ненадовго. Явтух зачиняє двері свого помешкання, і от я знову чую веселу гаму дзвінких дитячих голосів.

Через годину шумкою юрбою приходять хлопці й дівчата, багато з них комсомольців, починають вигукувати: „Гей, нумо, хлопці".

Дівчата виряжені в нові спідниці, кольорові хустки, а в хлопців прив'ялі картузи (шапки вже поховали). Тихо тануть над ними сизо-синюваті струмочки їдкого диму з дешевих цигарок.

Трохи пізніше починають збиратись старіші. Ось, поважний еврей з довгою чорною бородою, з якою в довжині змагається горбатий ніс із тисячею синювато-червоних жилок. Це місцевий крамар, непман, прийшов із дочкою, чорноокою блідою дівчиною з двома бородавками на підборідді. Він її не ризикнув відпустити одну, але вона так плакала й прохала дозволу побувати на лекції, що самому батькові довелося її супроводити. Він невміло тримає її під руку вище ліктя, сякає в клітчасту хустинку і з підозрілістю озирається навкруги, а дочку так уразив цей різноманітний галас, що вона зовсім спустила обидві руки, і очі їй розгублено блукають поверх картузів і хусток.

Ось дядько з голеним підборіддям і з усами, як у Шевченка. Це відомий місцевий куркуль, керовник церковного хору. Ще в минулому році цей же хор співав також на урочистих революційних святах

у сельбуді, і так само, як і на криласі, незмінно перед ним із запалом вимахував обома руками дядько з голеним підборіддям і з шевченківськими вусами. Але приїхав інспектор політосвіти, і перед хором поставлено ультиматума: або на криласі, або в сельбуді. З того часу хор співає тільки в церкві. Воно можна і в сельбуді хор утворити — багато записалось би молоди, та все... „немає керовника". До цього речення так уже всі звикли, що історію з хором вважають за цілком природну й у всякім разі становище за таке, що зміні абсолютно ніякій не піддається.

Дядько уважно озирається навколо, смикає себе за лівого вуса й ніби випадково, між іншим, бликає оком на купку парубків із цукроварні. Вони ще недавно від плуга, від землі, але дядько почуває в них щось чуже, вороже йому. Та й у парубків такий вигляд, ніби вони ось кілька хвилин тому згубили свою невинність.

Звичайні сільські обличчя, трохи наївні, трохи тупі, але завод уже поклав на них якесь невідоме своє тавро, і воно позначилось у тонких рисочках біля кінців губів, у легких тінях на лобі, у важких твердих рухах.

Нарешті Явтух одмикає залю — і в обидві половинки дверей нестримно ллється потік хусток, картузів і шапок. Заторгали лавки, хтось когось перечепив, комусь віддавили ногу.

Нарешті посідали, але гамір не зменшився. Хтось намагається співати, його хтось умовляє, десь у кутку верещить дівчина, і всю залю протинає чийсь пронизливий крик :

— Граждани, тут палити не можна! Не паліть, граждани!

Біліє полотняний екран на сцені. Обережно удвох із Явтухом ми вносимо чародійний ліхтар. Гамір притих. Я для чогось тру собі обидві руки й обводжу очима напівтемну залю,

— Ш-ш-ш... — прокочується з кутка в куток.

Я ще раз озираюсь на екран, на купку діяпозитивів, і якось дивно спурхують у повітря з моїх губ перші слова.

— Сьогодні я прочитаю вам лекцію про походження життя на землі, про те, як з'явились...

В залі вже тихо. Шість сотень людських очей уп'ялися в мене, слідкують за кожним моїм рухом, кожним словом. Ніби якась стоока потвора причаїлась тут у темряві й гіпнотизує свою жертву. Раптом наче важкий камінь спадає мені з шиї. Робиться чомусь легко й весело. Я не знаю, хто кого гіпнотизує, але я нічого вже не відчуваю, крім тих слів, які ось кубляться в мені, які десятками, сотнями зриваються з моїх губів, і натомість прибувають звідкілясь нові й нові.

Вони запруджують мій мозок, всю істоту, тисячі їх іще не завмерли й плавають у залі, б'ються у високі вікна.

Я вже не відрізняю окремих лиць, уже немає п'явок-очей, тільки чую, як мої слухові перетинки боляче лопотять від цієї живої тиші, що лунко виграє високого мажорного марша тисячі невловимих згуків, невловимих шелехів завмерлої залі.

Ніби в блакитному незвичайному тумані, блукають на екрані якісь дивні малюнки, чудові невидані краєвиди, що їх я своєю ж рукою розкидаю в цій темній залі, серед цього дихання й стукоту трьох сотень людських сердець.

От і кінець. Я вже давно не дивлюся в конспекта, він упав мені під ноги, але я ще хочу говорити, я хочу закінчити так, щоб усі вони, вся ця жива електрична маса не отямилась і не прокинулась від мого останнього слова. Я хочу продовжити свої чари над нею й кажу ще й ще... І враз — усе. Тоді я важко дихаю й сідаю. Заля мовчить. Я — переможець!

І от я чую придушений зойк. Я схоплююсь і стаювлюсь струнко, як струна. Ольга! В останньому ряді лавок і стільців вовтузиться купка людей, і звідти летить цей до болю знайомий рідний голос. Ольга!

Всі вже стурбовано відірвались од своїх місць, і тоді між рядами, важко гупаючи чобітьми, пробіг до дверей розхристаний чоловік.

Вслід йому пронизливо шарпнулось свистіння, тюкання й лайка. І, коли стихло, зовсім ясно заколивався в залі придушений жіночий плач. Плакала Ольга.

IV.

Минув тиждень. Комсомольські збори призначено на неділю вдень.

У кімнаті весело. Надворі день, повний квітневого сонця, і сліпучі золоті зайчики стрибають по всіх чотирьох стінах, гасають один за одним по стелі і раптом, обнявшись, падають на підлогу.

Комсомольці зібрались усі. Посідали на стільцях, на лавках, на широких віконних лутках. Але сьогодні не помітно звичайної жвавости, вільности в розмовах, у поводженні. Щось заховане, вимушене, притамовує кожний рух і слово.

Я бачу, як завжди життєрадісний, веселий Дмитрик Сагайдачний підходить іззаду до Марти й затуляє їй очі. Але та не зареготалась у відповідь,

а мовчки з силою відірвала Дмитрикові руки від свого обличчя й мовчки пересіла на інше місце. Та й сам Дмитрик раптом присмирнів, притих і непомітно сів на лутку, наче відчув себе в чомусь винуватим. Мені здається, що ця весела сонячна кімната, повна золотих зайчиків, так не пасує до цих похмурих серйозних лиць.

Ольга й Ян тут уже давно. Вони сидять у різних кінцях кімнати й намагаються не дивитись один на одного. Ян сидить на стільці збоку під стінкою й увесь час трохи відхиляється праворуч від сліпучого зайчика, що вперто танцює на його сірому обличчі. А обличчя в нього сіре і, видко, невмиване. Великий орлячий ніс, тонкі чорні брови й закопилена трохи нижня губа надають йому якогось буйного, міцного вигляду. Він сидить на своєму стільці, ухиляється від сонячного проміння і мружить свої великі карі очі. Він почуває на спині колючі погляди десятка цікавих очей; це видко по тому, як він трохи кривить убік рота й іноді знизує лівим плечем. Але якась байдужість схована в його лінивих, як у ситого кота, рухах, у м'язах його товстої короткої шиї. Я чомусь мимоволі задивився на нього й тоді почув, як Ольга сказала моє ім'я. Вона підійшла до мене, кілька волосинок її залоскотало шию, вона нахиляється через плече й каже тихо в моє вухо:

— Сергію, ти знаєш... я боюся його.

Я зрозумів, що вона каже про Яна. Але чому ж вона каже мені, мені?

А вона на хвилинку спинилась і вже продовжує:

— Цей випадок на лекції не вперше. І розумієш — Марта просто божеволіє! Я боюся і його, і... Марти...

Це вона мені сказала? Як багато тут слів і речень! Що вона тут сказала? Ах, так... його й Марти Марти?

— Ольго, — кажу я, — ти не бійся... ні його, ні Марти.

Але я повинен був їй сказати щось, може, повинен був заспокоїти? Я ж тільки сказав холодні слова, сказав без думки. І про це я подумав уже тоді, як вона відійшла від мене й сіла в куток.

Комсомольці зараз балакають зовсім не про те, що буде розбиратись на зборах. Балакають про контрабанду, що її вчора затримали, про польського салдата, що перебіг до нас, про польського шпигуна - ксьондза в чорній сутані. Вони стиха балакають зовсім про інше, але мені здається, що вони думають про Яна.

Хтось із дзвоном розчинив велике вікно, і, змішана з терпким вітеречком, шурхнула в кімнату тисячна гама звуків і шелехів. Упав у кімнату квітневий день і заграв, як сліпучі золоті зайчики. Тоді увійшов швиденько Лаврін і розпочав збори.

До президії обрали Лавріна й Марту. Вона тихо сіла за стіл і схилилась над клаптиком паперу. На лоба їй злізло пасмо темного волосся.

Лаврін ніби випадково зиркнув раз і вдруге на присутніх. Цього досить. Я знаю, що він зафіксував постанову зібрання, він прочитав її в куточках комсомольських губ і в напіввідкритих їхніх очах. Тоді він твердо, рішуче стукнув об стіл олівцем.

На повістці денній одно питання — вчинок Яна Когута. Довго, поволі зачитує Лаврін заяву Ольги. Туга, напружена тиша. Потім сідає — кінець. І знову схопився. Над головами виросла зелена в'язана кохтина Ольги.

— Роблю пояснення, будь ласка. Хоча гадаю, що й так у заяві все ясно.

Стихнув на мить дзвінкий, з металевим тембром дівочий голос. Ніби вітерець пострибав, пошамотів над головами — всі повернулись до Ольги, завмерли Я зиркаю на Яна. О, як він слухає! Я чую, як лопотять його слухові перетинки. Він розглядає своє коліно, він ніби зовсім байдужий, але... він — як струна, як відтягнута тетівка луку з убивчою стрілою.

— Товариш Лаврін запитує, коли вперше почав чіплятися до мене Ян. Цьому було, напевно, півроку. Я пам'ятаю випадок, коли на порозі сельбуду кілька місяців тому Ян зупинив мене й запропонував „поборюкатись“. Я не схотіла, тоді він схопив мене й кинув на поріг. Останній випадок підчас лекції теж подібний. Він щипав мене за коліно, потім схопив у темряві за горло і...

Вона ковтнула слину й сіла. Тоді я здригнувся: Лаврінові очі колють мене, як два довгі зелені шила. „Він викликає мене на герць“ — думаю я собі й мовчу. Тоді він сміється... Ні, він тільки злісно кривить ґуби й каже в мій бік:

— Може, хто з захисничків хоче сказати? Прошу — висловлюються в першу чергу, — і, ніби від сміху, його рот розходиться до вух, і на мить блиснули білі зуби.

— Дайте слово, — кажу я й продовжую сидіти. Потім рвучко встаю й тру собі руки. Зиркаю в бік — Ольга бліда, як мертвяк, і не дивиться на мене. Я почуваю, що губи мої й пальці непомітно дрібно затанцювали. Я напружую сили, я голосно, виразно проказую:

— Мені відомо, що за свою поведінку, за нетоваріське поводження з дівчатами Ян Когут уже двічі

одержував попередження від осередку. Він не виправився. Він тероризує зараз товаришку Ольгу. Тримати його й комсомолі гадаю зайвим. Осередкові вжити заходів до захисту від дальших нападів Когута.

Лаврін удає байдужого. Мені здається, що я читаю його думки. Тоді я пірнаю в себе, я міркую довго, старанно. Так, він спочатку думав, що я буду захищати його суперника, а тепер думає, що я хочу знищити одного з суперників своїх. Та це ж так ясно, так звичайно—я не помиляюсь.

Що це? Я бачу—Ян встає. Його обличчя спокійне, навіть лагідне. Він хвилинку стоїть мовчки, а все зібрання дивиться на його короткий потертий піджак, на вперту, трохи сутулу постать вола, на стрункі брови й орлячий ніс.

— Годі, братва, кумедію!.. Мені не жалко, виключайте!

І раптом вогневі, гарячі півонії спалахнули йому в зіницях.

— Виключайте, плювать! Сами ж ви — кнури!

Грюкнули важкі двері, навздогін за ним затюкала крилами кострубата тиша...

Я пам'ятаю, я висвистував пісню, що її слів не знав. А криві вулички були повні зачинених віконниць, і над містечком лопотіли зелені смарагдові зірки. Я йшов і висвистував і думав про Ольгу, і тоді на порозі сельбуду зустрів темного Яна, що сидів. І от тепер зараз будуть голосувати, а я думаю про те, що він мене тоді, мабуть, чекав, мабуть, виглядав і знав, що я з Ольгою, і її він страшно ненавидів і страшно любив.

Ось уже голосують за те, щоб виключити його з комсомолу, і всі — „за". А коли Лаврін спитав, хто

утримується, несміливо підвелась і захиталась одна рука за столом президії—рука Марти, комсомолки з великими карими очима й смаглявим обличчям, і всі пригадали, певно, що вона божевільно кохає Яна Когута, який дві хвилини перед цим був членом комсомолу.

V.

Квітень приголомшив ніжним улесливим хором синіх, темносиніх фіялок, першим клейким листом топіль і вишень, ласкавими кришталевими днями з округлим, червоним, як рубін, сонцем, з туркезовою блакиттю, як дивна невидана пава. Зграї фіялок соромливо таїлись під кожним кущиком, на кожнім горбочку; пахуче клейке листя крислатих дерев розвивалось на моїх очах і тихо гуло голубими вечорами; стовпом вигравали комарі на теплу ясну годину.

Квітень приголомшив зеленим галасливим бубном, і я, очманілий, не встеріг приходу прозорого бузкового травня. І коли одного разу поглянув навколо в старому занедбаному парку, зелений дим засліпив мої очі, серце дзвінко застукало, пурхнуло з палючих грудей, розсипалось серед білих конвалій, скалками блиснуло в смарагдовій хащі зеленого повного листу, покотилось поклонами у високу густу траву.

Старий парк-дідуган колисав і леліяв у собі, як дитину, округле холодне озеречко. Сховалось воно, блискуче, синяво-синє в темнозелені береги, з лівого боку ряскою вкрилось, лапатим листом та жовтим лататтям. Праворуч сіріли й біліли руїни купальні, і вода тут була прозора, яснозелена, як туркеза. А на березі, на сірому камінні, що залишилося від купальні, вигрівались на сонці маленькі прудкі ящірки,

і жовтовухий вужак просто звідци кидався в озерце
й плив, підвівши з води голівку.

Щоранку я прихожу сюди купатись. Тоді все
озеречко розбігається широкими колами й тікає до
берегів від мого фуркання й хлюпання. Прудкі зеле-
няві ящірки тоді не сміють вилізти з-під каміння, а
злякана зозуля раптом ковтає своє „ку-ку“, і я чую
тільки її хапливе ляпання крил, що стихає в далині
між березами.

Після купання я неодмінно запалюю цигарку й ти-
хою ходою повертаюсь додому. Різко й весело висви-
стують вивільги й вовтузяться у верховині крисла-
того клена. Лящать вівчарики, і в кущах біля зарос-
лої стежки без перестану цокає чечітка.

Сьогодні, коли я проходжу повз стару альтанку,
повиту буйним муром лапатого дикого винограду,
я чую голоси. В альтанці двоє. І раптом голос мені
видається таким близьким і знайомим. Де я його чув?
Я зупинився й прислухаюсь і ось відчув, що хвилю-
юсь. Чому?

Я звертаю в бік і тихо підходжу до альтанки. Я не-
сміливо торкаюсь до нагрітого сонцем листу, нечутно
роздвигаю темнозелену стіну дикого винограду й за-
стигаю.

На єдиній кривій лавочці сидить Ян. Він босий,
без сорочки й без картуза. Я бачу м‘язи його спини
й рук, що переливаються під шкірою рухливими м‘ячи-
ками. На колінах у нього Марта. Мені видалось, що
її смагляве циганське обличчя якось схудло й зго-
стріло. Я відразу не можу вхопити її слів і тільки
бачу, що вона обома руками обняла Янову шию, про
віщось благає чи допитується, а він, байдужий і впер-
тий, не дивиться на неї.

Я відчуваю зненацька, що мені не вистачає повітря.
Я сильно й часто дихаю, і від подиху перед моїм ро-
том без перестанку полощеться маленький слабоси-
лий листочок. Це мене чомусь дратує, я стискує
зуби і з насолодою зриваю того листочка. Тоді по-
чинаю розуміти окремі слова, і вони шпигають мене,
як шилом.

— Ольга... Я знаю... Ти її любиш, Яне... Ска-
жи ж мені просто про це... щоб я почула з твоїх уст.

Мартина біленька хустина лежить біля Янових ніг.

Я швидше вгадую, ніж чую, те, що відповідає Ян.
Його губи ворухнулись.

— Не-можу я, щоб Ольги... без Ольги...

Я бачу, як темніє обличчя в Марти. І раптом Ян
позіхає й ворушиться. Піднімає праву руку, занурює
п‘ять пальців у своє волосся й одним рухом розстібує
їй сорочку на грудях. Марта закриває очі й безсило
схиляє йому голову на плече. Тоді Ян встає, і Марта
з несподіванки падає на підлогу. З невимовним пре-
зирством він дивиться на неї. Всього мить. Потім од-
вертається, плює й швидко виходить з альтанки.

Я хвилинку чекаю, поки його спина перестала
блискати між стовбурами берез і старих яблунь, потім
мовчки увіходжу в альтанку.

Марта стоїть навколюшки перед лавочкою й хутко
втирає сльози. Вона з жахом і здивовано дивиться на
мене й намагається застебнути сорочку. Руки її трем-
тять, і це їй не вдається.

— Дай, Марто, я...— каже мій голос.

Тоді вона встає й мовчазна, покірна стоїть переді
мною. Я застібую їй сорочку й теж мовчу. Враз над
самою альтанкою розлягається кування зозулі. Марта
здригається й хоче вийти. Тоді я міцно беру її за

руку й саджаю поруч із собою на лавці. Вона не противиться.

— Марто, — кажу я. — Марто, я все бачив...

Вона мовчить, тільки повернула до мене голову.

Я її тихо обіймаю за стан і злегка притискую до себе. Марта не ворушиться й пильно дивиться на мене своїми овечими великими очима. Десь на дні їх іще бренить самітна солона сльоза.

— Марто, — кажу я, — як ти можеш так... так прохати його? І любити такого... такого...

— Пусти! — і вона раптом одштовхує мене.

— Марто, Марто, послухай!..

Але вона йде... іде. Вона пішла.

Зозуля вже стихла, тільки так, як і раніше, висвистують і вовтузяться вивільги у верховині клена.

Тоді я підіймаю з підлоги білу хустину, що її забула Марта, і виходжу з альтанки.

Я йду, в руках у мене Мартина хустина, я йду й намагаюсь так засвистіти, як вивільги, що виграють на зеленій флейті.

VI.

Явтух мене дивує. Він увійшов нечутно до мене в кімнату й нечутно зупинився на порозі. А коли я запитав, що йому треба, він ніби зніяковів і несміливо попросив прочитати йому газету. Новина! Явтух прохає газети! Що це? З охотою прочитав я йому й з'ясував малозрозумілі місця. Тоді він зідхнув і запитав:

— А скажіть, пане, чи скоро повернеться старе?

— Що старе? — запитав я.

Але Явтух не відповів. Він раптом зіщулився, маленьке зморшкувате обличчя його ще більше зморщилось, і за хвилинку він мовчки пішов від мене.

„Що за чудний дід? Що він хоче?“ — подумав я.

Над вечір несподівано до мене прийшов Лаврін.

Із часу нашої спільної подорожі у вагоні ми стали відчувати чомусь один до одного не то ворожість, не то якусь нещирість. Зустрічались ми з ним дуже рідко та й то на хвилинку, переважно на зборах. Ми майже не розмовляли. І сьогодні візита Лаврінова цілком несподівана для мене. Він раптом, не спитавшись, увіходить у мою кімнату й мимрить мені: „Здоров“. Кидає картуз із розмаху просто на мої книжки, він котиться через увесь стіл і падає на підлогу.

— Лаврін? — дивуюсь я. — Яким це ти робом вирішив завідати до мене?

— Ху, спека! — каже він і витирає хусточкою спітніле обличчя. — Над вечір якась задуха. Вночі, мабуть, буде гроза.

— Напевно, буде, — поглядаю я для чогось у вікно.

— Чорт його знає, — раптом каже він, — набридло це мені все до чорта!

— Що саме?

Він хвилинку мовчить і розглядає кінчики пальців.

— Та все... хлопці, збори ці щопонеділка, ти...

— Я? Чим же це я так набрид тобі?

— Так, і ти, і Ольга, і всі ви...

— Ольга? — починаю розуміти я. „Он що, голубчику“ — думаю. „Так і треба було починати просто з цього!“

— До речі, Лавріне. От ти згадав про Ольгу. Слухай, друже, яка рація була тобі брехати тоді у вагоні?

Він раптом подивився таким стомленим і, мабуть, болісним зором.

— Брехав, кажеш? Не знаю. Тоді була правда. Скучно, братішка! Да-а, братішка.

Він якось із насолодою вимовляє це слово „братішка“.

— Скучно, — повторює. — Весна, нічого не поробиш. Роботи в осередку ніякісінької, навіть на збори перестали ходити. Вимагають, одне слово, нових метод роботи. Да-а... Знаємо це Не в методі справа.

— Що?

— Не в методі справа, кажу, а в тому, що мало різали в двадцятому році.

— Цебто?

— Дуже просто, братішка. Батистові хусточки, краватки, панчішки — он що!..

Лаврін замовк і обвів похмурим поглядом кімнату.

— Що, власне, тебе так непокоїть? — запитую я. — Що це в тебе за хандра? Ти зовсім змінився з того часу, як ми з тобою у вагоні...

— Покинь! — із запалом перебиває він. — Це не хандра, просто багато нечистої сили завелося навколо, повилазила із своїх закапелків і нудить.

Якась сіренька пташка сіла перед самісіньким вікном на гілку яблуні й виводить високу, тонку мелодію. Зробить одно колінце, друге, а на третьому ніяк не візьме потрібної ноти й знову починає спочатку. Хвилину ми уважно слухаємо її простеньку пісеньку.

— Да-а, — каже Лаврін. — І головне те, що ця наволоч так діє, що не причепишся, не знаєш, як боротись із нею. Я вже якось думав... от би такий гурток утворити — ну, скажімо, „таємний гурток допомоги партії“. Постанова: такий-то гад шкідливий для справи пролетаріяту — знищити. Хе! Краса!

— Чудний ти, — кажу я, — невже ти серйозно переконаний, що партія потребує такої „таємної допомоги“?

Він не відповів. Ми майже мовчки просиділи з півгодини.

— Піду, — встав Лаврін. — Ох, і нудота ж!

Його рот уже не роздирається до вух, як було колись раніше, брови йому насунулись на самий ніс, і він більше про віщось міркує, ніж розмовляє. Він збирається йти й уже на порозі зупиняється й питає мене:

— А як у тебе нащот кордупельки, га?

Я не розумію й дивлюся на нього.

— Ат, чудак, не розумієш, — досадує він. — Про баб питаю. Як у тебе нащот ламца-дріца-ха-ца-ца? Для зава сельбуду це найлегше діло.

І, не чекаючи моєї відповіді, він ковтнув слину. Очі йому заблимали й примружились.

— А в мене, брат, попова дочка, теж учителька. І в Парижі не була, а які штуки вміє... от, брат! Тобі, мабуть, і не присниться таке.

Сіренька пташка на гілці яблуні за вікном виводить свою тонку, як скляний дзвіночок, мелодію. Вона зробила одне колінце, покотила вниз кришталеве котьольце, тільки на мить спинилась і раптом із якоюсь жагою й несподівано для неї самої взяла потрібну їй високу ноту, і вона дзвінко розсипалась на тисячу золотих цвяшків, ніби розгорнувся самоцвітний вахляр із безліччю ніжних невловимих відтінків і кольорів.

Лаврін хотів іще щось сказати чи спитати, але тільки сильно грюкнув дверима і, не прощаючись, пішов.

— Да... братішка, — кажу я й один стою серед кімнати. Потім швидко виходжу в коридор, іду на поріг, дивлюся вслід Лаврінові. Він поволі йде, і непокрита голова його хилиться, ніби під тягарем якоїсь

важкої, як стопудовий молот, важкої-важкої думи. Зараз він заверне за ріг. Може, озирнеться?..

Ні, не озирнувся.

Я мовчки повертаюсь і йду до своєї кімнати. І враз чийсь хрипкий, повний зненависти голос уривається в коридор. Та це ж Ян! Я швидко й тихо підходжу до Явтухової кватири. За дверима двоє сперечаються. Ян погрожує, вимагає, йому відповідає притишений голос Явтуха.

— Не бреши, старий! Чуєш, не бреши!... Де золото? Де речі?

Я чую — Ян наступає, Явтух ніби молить і, здається, ось-ось упаде навколюшки.

— Немає... як перед богородицею. Все пан забрав.

І знову гнівний Янів:

— Не бреши, все одно взнаю. Об'явлю!..

Далі Явтух щось сказав, чого я не міг розібрати. І раптом звірячий рев Янів і тяжко гупає якась важка річ.

Я поспішно відчинив двері. Це зроблено вчасно, бо Ян, певно, задушив би свого батька. Явтух, стогнучи, підіймався з підлоги. Ян тільки зиркнув і стукнув дверима.

— Що тут у вас? За віщо це він? — ніби байдуже ціджу я крізь зуби, а сам пильно-пильно й непомітно збоку вп'явся в Явтухове обличчя. Він мовчить, жодна рисочка не ворухнеться.

— За віщо, га? — повторюю я.

Не відповідаючи жодним словом, Явтух лягає на дерев'яне ліжко в кутку й відвертається до стінки.

— Нічого, буває, буває, — кажу я, вдаючи, що це мене зовсім не обходить, — буває, діду, не журіться. — І я спокійно виходжу з кімнати. Тоді почув, як застукали Явтухові чоботи й грюкнула за мною защіпка.

„Яке золото? Які речі?" — міркую я, і мені здається, що це ж так легко взнати, в чім тут справа. „Розумію, розумію. Он воно що"! — кажу я сам до себе.

У своїй кімнаті я підіймаю з підлоги картуза, що його забув Лаврін, і обережно вішаю на гвіздок.

VII.

Коник! Коник! Вороний і шерсть блискуча й оксамитна. Косить чорним вишневим оком і, роздуваючи рожеві ніздрі, хропе. Спасибі тобі, сусідо, спасибі! Ти дав мені сьогодні свого коня на цілий день. Спасибі! Я згадаю сьогодні червоне козацтво, клинок й списа, бар'єр і манеж, і своїх командирів і комісарів, табір у Селищах, сосновий бір і Бог, і руїни старовинного польського замку, і таку тиху, таку маненьку соснову станційку Гнівань!

Ах, коник! Ця старенька кульбака видається мені такою знайомою й рідною, що я хвилююсь, як гімназист, солодко й тривожно.

Я взяв повід і вже плавко колихнувся раз і друге, і третє. Я їду кроком, а вороний коник гарячиться й хропе. Я раз-у-раз стримую його, і тоді він гне свою круту шию вбік.

Ось базар і брук. Тут центр, тут усе містечко і всі галасливі євреї, і всі вивіски й рундуки. І щодня тут малиновий міліціонер урочисто забирає в баби цеберку з десятком мочених яблук і вигукує щось про патент, а баба вигукує про силу хороб і кричить, що її син теж комуніст.

Я зупиняюсь біля лотка й купую цигарок, і тут підходить до мене високий і брудний чолов'яга. Він простягає руку й щось хрипить про бога й про те,

що він голодний. Я хочу для чогось сказати цьому дужому парубкові, що бог не нагодує й що краще хай він не просить ради імени Христа, але наші очі на момент зустрічаються, і я бачу в його зіницях таку тугу й біль, що швидко сіпаю за повід свого коника й від'їжджаю. Жебрак обдає мене горілчаним перегаром, тліном брудної одежі й щось хрипко гукає вслід.

Ковані копита дзвінко співають по бруку, і на мене з прихованим острахом зиркають тужні й чорні очі:

— Знову копита по бруку? Який знайомий звук!

Ах, містечко, подільське містечко, містечко з брудним, вонючим базаром, повне вивісок і євреїв! Ось ти живеш, торгуєш і галасуєш, та в бідняцьких єврейських кварталах не забудеться ще довгі-довгі роки проклята згадка про білі розкидані ноги й чорні криваві ями роздертих ран і про „Третій гайдамацький імени Симона Петлюри“ полк...

Ось поворіт і останній заулок. Тут, коли переїхати місточок, минути великого хреста й капличку з образом богоматері, починається поле.

Скільки повітря! Воно тисне серце й розриває груди. Скільки жита і меж, і синіх волошок! Я їду вузенькою доріжкою, і гнучке колосся зграями вибігає назустріч, падає навколюшки перед кінським копитом і тане, і розсипається синяво-зеленим оксамитом навколо. Побігли вперед аж за обрій телеграфні стовпи, і гудуть, як рій, проводи. Ніби сонце грає на них, як на струнах. Я їду, і гострокрилий кібець летить геть від дороги.

Пирхає мій вороний коник і мотає головою Я пригадую раптом давні, знайомі слова й голосно кажу:

— Шенкель! Шенкель, шенкель! — гукаю я багато разів.

Ех! Я різко вигукую й жену учвал. Раптом робиться так легко-легко й весело. Я почуваю, що я — струна, і тільки вітер свистить і шалено тікає назад. Тоді завертаю в бік і вже тихо їду обніжком.

Ось селянин Він, мабуть, оглядає свою нивку. Ми здоровкаємось і дивимось один на одного. І я питаю:

— Що, на жито вийшли подивитись?

— Атож, — відповідає він. — Хлібець нічого. Дощу б тільки треба. А так — нічого.

— Росте, значить, во славу руського оружія? — жартую я.

— Та росте... Хватить на всіх, — посміхається він.

— Аби хліб був, а роти знайдуться.

Я їду далі й ген-ген на обніжку бачу якусь чорну крапку. Під'їжджаю ближче. Видко, що сидить якась жінка чи дівчина. Ой! Щось шпигонуло мене в груди. Та це ж Ольга! Вона підвела голову від книжки й раптом побачила мене. Вона хутко встала, і книжка впала в неї з колін. Ольга! Ольга боса, простоволоса йде мені назустріч, вся порив і здивування.

— Сергію, як це ти сюди? Яким робом?

— А ти як? Де тут узялась у полі?

— Дуже просто. Я тут часто буваю...

Ми сидимо поруч, і коник мій тут же хрумає житні колоски.

Я збоку дивлюсь на таке знайоме до болю обличчя, на блакитні очі й ластовиння біля носа.

— Олю, — кажу я.

Вона підіймає якось кумедно брови й дивиться запитливо на мене. Тоді я тихо нахиляюсь і дзвінко цілую її в шию. Вона стріпнулась і підносить до моїх очей якусь блідорожеву квітоньку.

— Не знаєш, як назва? — питає якимсь робленим і ніби не своїм голосом.

Я відчуваю, як прислухається вона до моїх рухів.

— Ольго, Олю, кохана, рідна! — шепочу я в екстазі й обсипаю цілунками її обличчя. Я ще хочу торкнутися губами її ніжної оксамитної шиї й бачу на ній дві червоних цяточки від мого першого поцілунку.

Я щось думаю про своє, потім про її слова й пригадую кремезну Янову постать, пригадую Яна, що його виключили з комсомолу.

— Ольга, а як тепер до тебе Ян? Ти його давно бачила?

Ольга затихла й якось уся зіщулилась.

— Я не знаю, нічого не знаю... Він божевільний чи... Не знаю. Знаєш — він іноді цілі ночі ходить у мене під вікном, цілі ночі! Я не знаю, як далі. Я кажу йому, що заявлю до міліції, кажу, що застрелю його, а він дивиться і, я певна, нічого не чує. В нього тоді такі очі, такі очі!.. Я не знаю, що буде, я, мабуть, виїду...

Вона для чогось затуляє очі руками й нахиляє голову. У неї зараз дивний, чарівний вигляд. Я знаю, що навіки запам'ятаю її такою, як вона є зараз.

„Ольга, Оля, моя рідна, дивна Ольга в містечку Вовковинцях!"

Я дивлюсь на неї, і губи мої тихо ворушаться, а в неї все ще похилена голова, і руки затуляють від мене такі зворушливі й теплі блакитні очі...

Сонце підбилось височенько, спека починається. Коники ще тріщать наввипередки, але скоро й вони затихнуть. Тоді в повітрі повисне залізна палюча піч і важко задихає жарким синім маревом.

— Коли б ти знала, як іноді буває тоскно! Шалено вже хочу до міста. Ти ж розумієш, Олю, щоранку там будять десятки гудків, ціла симфонія! З гаражу вилазять веселі червоні трамваї, десь гупає по бруку підвода з залізом. Ах, цей залізний скрегіт! Так скрегоче праця. А потім...

Я на хвилинку спинився, і так мені хочеться їй сказати... І я кажу. Кажу й знаю, що це ж брехня:

— А потім те... в мене ж дружина в місті. Мабуть, чекає мене.

„Ну, для чого це я?" — майнула думка.

Ольга слухає, мовчить, і враз починає тихо сміятись. Вона мовчить і сміється, сміється якимсь внутрішнім сміхом і вся здригається, ніби ковтає кульки холодної криги. Я дивлюся на неї, і в мені зростає тривога.

— Ольго! Ольго, що з тобою? Ольго!

Вона перестала сміятись.

— Більше мене цілувати не смій. Чуєш? Я не знала, що ти жонатий. І взагалі це ж підло, підло!.. Як ти можеш так робити?

— Що ж тут підлого, Ольго? Адже ж я тебе не дурю, я тобі сказав, що в мене є дружина.

— Чому ж ти раніше не сказав про це?

— Я думав, що ти знаєш.

Вона міцно стиснула зуби й узялася двома пучками за щоку, ніби в неї раптом заболіли зуби. Я роблено байдуже виймаю цигарку й запалюю. І враз вона пильно-пильно вдивляється в моє обличчя.

— Сергію, сядь ближче, сюди. На хвилинку. Швидше!

— Що? — я присовуюсь до її плеча. Тоді вона обіймає мене за шию й жадібно, пристрасно цілує в губи.

— Олю, Олю, — скрикую я схвильований, але вона рвучко схоплюється.

— Не йди! Не смій іти за мною!

Вона це сказала й пішла від мене обніжком. Іде швидко, поспішає, не озирається, далі обніжком, далі обніжком, все від мене й від мого коника...

Я чомусь цьому радію. Як добре, що я вигадав їй таке. Ха-ха, значить, я одружений, і мене в місті чекає дружина? Ха-ха!.. Нехай іде, нехай! Повірила й тікаєш? Думала — „женишок“? Так?.. Нехай...

VIII.

Цієї ночі, коли я спокійно спав, у Вовковинцях скоїлась подія. Вранці на другий день до мене прибігли Марта й Лаврін, і вони розповіли мені про жахливу драму цієї ночі, про драму, в останньому акті якої мені самому довелося потім брати участь.

Це було так.

* *
*

Старий Явтух не спав і перевертався з боку на бік. За останній час він дуже непокоївся за те панське майно, що було сховане в таємному надійному місці і про існування якого знав тільки він, Явтух. Як вірний пес, він добре затямив панського наказа стерегти ті речі, аж поки пан не повернеться назад із-за кордону. З того часу минуло довгих шість років. Пан не повертався. В його старому двоповерховому будинку з важкими білими колонами (що, здається, несуть на своїх плечах тисячі років) оселився галасливий сельбуд. Але ніхто не знає, крім старого Явтуха, що в цьому палаці, десь у глибокому кам'яному погребі, заховано коштовні речі, яких не міг,

тікаючи, захопити з собою пан. Старий Явтух пам'ятав панського наказа.

Коли в кімнаті все стихло й Ян почав виводити носом тонкі свисти й присвисти, Явтух тихенько встав, одягся й нечутно вийшов. Він ішов до схованки. Переліз через руїни з цегли й сміття, минув довгого коридора, поліз по східцях кудись униз і опинився в холодному підвалі. Тут Явтух налапав у закапелку маленького каганчика й засвітив його. Відблиск світла затанцював на кам'яних сірих стінах, вихопив із темряви якусь нішу й простягся, здригаючись, на цементовій підлозі. Майнуло два-три кажани й зникли.

Явтух ішов уперед, обережно затуляючи долонею світло в каганчику від протягів, що раптом виривались із якихось бокових хідників. Нарешті, купа наваленого каміння й гнилих дошок, що невідомо хто, коли й для чого заніс їх сюди. Збоку — низенькі двері. Замка немає, та й навіщо він? Хто може знати про якусь хижу, що захована в підвалі старого панського будинку?

А коли б хто й знав або знайшов — однаково замок тоді нічого не допоміг би.

В кімнатці (це швидше якийсь льох) попід стінами навалено купою різне хатнє майно: масивні фотелі, оббиті чорною запиленою шкірою, старовинні канапи, навіть чайні сервізи й люстра — все це в безладді, перемішане й залишає враження якогось погрому, руйнації. В кутку принишкли пузаті скрині, оббиті іржавим залізом. А над ними, як охоронець від злих духів, що могли підняти руку на це добро, висить великий образ божої матері „Ченстоховської“ в коштовній срібній оправі. Цей образ для Явтуха був великою

святинею, і завжди старий із побожним тремтінням згадував і в думках постійно звертався до нього з молитвами.

Могильна тиша. Якось моторошно, навіть каганець пригнічено, полохливо залопотів і застиг.

Страшний сон приснився вчора Явтухові. Чує він: із брязкотом, із залізним скреготом відчинились двері в цю таємну схованку. Якісь чорні кошлаті люди з вогненними смолоскипами купою застряли в проході, рвуться вперед до панських скринь. Глухі, важкі вдари сокири... Потім дим, дим, дим... Стривожений прокинувся вчора Явтух. Вчора ж він вирішив одвідати доручене йому майно. І от він прийшов сюди. І перше ніж перевірити, чи все ціле, старий із побожною молитвою опустився навколюшки перед образом.

Так я уявляю собі всю цю подію й певний того, що всі деталі, які я тут наводжу, дуже близькі до дійсности. Потім я сам усе це старанно перевіряв, свої власні спостереження порівнював з оповіданнями Марти, Лавріна та Мордуха Цукера, хазяїна пивної, де востаннє гуляв Ян (і про якого мова буде далі), і дійшов до висновку, що я майже цілком вірно змальовував картину жахливої події, починаючи, так би мовити, з перших її кроків і кінчаючи апотеозом, при чому всі деталі логічно випливають із загального розвитку всієї драми.

Коли Явтух опустився навколюшки, він виразно почув чиїсь кроки. В ту ж мить його різануло світло від свічки, і він побачив біля себе Яна. Тут скоїлась дика сцена, одна з тих сцен, що я підслухав її під дверима, коли Ян вимагав у батька сказати йому, де золото. Тоді ще мені здалося, що я зрозумів у чім річ і про яке золото йшла мова.

Явтух швидко підвівся з колін і, розчепіривши руки, пішов назустріч синові, ніби хотів затулити від його ока ці пузаті панські скрині й образ у коштовних шатах. Ян хрипко засміявся й з усієї сили штовхнув старого в груди. Той мовчки, як обапіл, упав на твердий полусканий цемент.

Ян кинувся до скрині. Швидко він одбив замка й підняв віко. В ту ж хвилину старечі батькові руки знову простяглись до нього й схопили ззаду за спину. І тоді Ян ухопив важку, масивну тарілку й з розмаху вдарив нею батька по голові. Той упав, і кров густо залила його зморшки на обличчі.

Старий був іще живий, лише знепритомнів і через деякий час, коли Яна вже в підвалі не було, прийшов до пам'яті. Залишаючи за собою кривавий слід, він рачки, вершок за вершком, аршин за аршином, виліз, нарешті, на гору, на свіже повітря, витративши на це біля п'ятох годин. Тут сили його залишили, і він знову знепритомнів. Так він пролежав іще дві - три години, і тоді його знайшли дві містечкові перекупки, що поспішали на базар. Вони зняли тривогу й з допомогою інших перенесли пораненого на його кватиру. Це скоїлось трохи пізніше після того, коли до мене прибігли Марта й Лаврін і коли я вже знав від них про подію, в якій поранення Явтуха було тільки першим її і, може, навіть незначним епізодом.

Коли Явтух знову прийшов до пам'яти й лікар уже встиг перев'язати йому рану (до речі, дуже небезпечну), поранений раптом виявив якийсь неспокій і заворушив губами. До нього нахилились, і він ледве чутно попрохав покликати мене.

Коли я прийшов, старий лежав із перев'язаною головою на лавці. Він зразу ж упізнав мене

й рухом показав мені підійти й нахилитись до його губ.

Тоді я почув кілька слів, що їх було сказано ледве вловимим перервливим шепотом:

— Це мене Ян... син... Там, у підвалі... знайдете... панське майно... що лишилось, приховайте... і нікому... не кажіт... Може...

Далі Явтух замовк і тихо захрипів. Щось клекотіло йому в грудях, маленьке зморшкувате обличчя було бліде, аж синювате, і вже не нагадувало печеного яблука. Швидше воно скидалось на висмоктану, вимочену цитрину. Цей напівбожевільний панський пес до останньої хвилини своєї собачої душі пам'ятав про свого пана й про його речі.

Через кілька хвилин він умер.

IX.

Золота, звичайно, Ян не знайшов. Воно стало, мабуть, у великій пригоді самому панові, але срібні ложки, тарілки та кілька коштовних дрібничок наповнили Янів мішок. Забрати останні речі він не подужав.

Ян озирнувся. Батько мовчазно лежав біля стіни, якось чудно підгорнувши під себе руки.

„Забив"! — майнула Янова думка. Огарок свічки догоряв, і світло нерівними блисками метлялось по стінах.

Мішок був важкий, і Ян із трудом звалив його собі на плечі. Іти назад із вагою було дуже тяжко — і в деяких місцях мішок довелося просто волочити за собою.

Тільки відчувши в своїх руках п'ять „черв'яків", Ян уперше подумав про те, що на цей раз йому таки пощастило вистежити батька й відкрити місце схованки лишків панського майна. І, коли темний „ділець" (хто він — залишилось невідомим), купивши за безцінок „оптом" увесь Янів мішок, зачинив за ним двері, вперше подумав Ян про те, навіщо ж йому потрібні були ці гроші, вбивство батька й нічне блукання. І тут же майнула думка, що п'ятдесят карбованців — це ж зовсім небагато для того, щоб зробити з ними щось надзвичайне, таке, щоб усі почули про це, навіть, щоб Ольга здивувалась і сказала: „Як? Це зробив Ян? отой Ян?.."

Ольга!.. Ян затремтів і вирішив бігти до неї.

І він побіг сонними містечковими провулками, спотикаючись об засохле груддя й зачипаючи плечима похилі драні паркани. Але спочатку опинився він у пивній Мордуха Цукера.

Пивна з вулиці була вже зачинена — і Ян пройшов до неї з двору. Кілька повій пили пиво з іншими постійними відвідувачами цієї пивнушки. У згустках синього диму й хрипких вигуків прислуговував гостям сам хазяїн вертепу — маленький горбатий чоловічок, швидкий і слизький, як в'юн, з лисим черепом і без жодних слідів рослинности на худому мавп'ячому личку.

Прихід Янів лишився якось не поміченим. Він сидів у куточку й залпом спорожнював шклянку за шклянкою. Зараз у нього була одна думка — впитись. І він пив, пив, пив. І враз згадка про Ольгу знов блиснула перед ним, ніби метеор. П'яна проститутка, посварившись із кимсь, почала, випльовуючи огидливу лайку, здирати з себе одіж. Ляканво заметушився по кімнаті Мордух, прохаючи й умовляючи.

Ян глянув і одвернувся. Голе жіноче тіло викликало в нього раптову огиду. Зараз він міг думати

тільки про Ольгу. Він зробив спробу підвестись і знову сів — закрутилась голова. Так він просидів іще кілька хвилин. Жіночий вереск і рев стихли. Натомість нагло роздер вуха кошачий зойк. Так, це несамовито кричало кошеня. Кілька проституток тримали його на столі, а одна з них застромила йому глибоко в бік залізну виделку. Кілька десятків очей із насолодою слідкували за цим видовищем, боячись пропустити хоч один рух нещасної тварини.

Ян глянув, і йому швидко застукало серце. Він відчув, що цю хвилину шалено, божевільно бажає ласкати Ольгу. Рвонувся з місця й кинув на стіл червінця. Йому належало одержати здачу, але він не звернув на це уваги й вибіг на вулицю.

Небо чорніло, як прірва, від важких кошлатих хмар.

X.

Ян знав, що хвіртка до шкільного двору замкнена на ніч, і стрибати через високий паркан — це значить наробити ґвалту. Ось через віщо він побіг в обход, городами й зупинився там, де замість паркану в шкільний двір уклинився невисокий сухий тин.

Вікно Ольжиної кімнати дивилося просто в двір на високий бур'ян із дерезою, в якому можна було сховатись від непроханих очей. Раніше в місячні ночі, приходячи сюди, Ян ховався тут і видивлявся, де Ольга. Коли вона була вдома, тоді він сміливо йшов просто до її вікна.

Він і зараз, перелізши через тин, обережно поплазував бур'яном. В Ольжиному вікні ще світилося. Враз за тонкою білою фіранкою майнула така знайома Янові дівоча постать. І в ту ж мить він був під вікном.

Він зняв руку й твердо, настирливо постукав у шибку раз і друге. Так раніше Ян ніколи не стукав.

Фіранка стрибнула вбік, а лямпа загасла. Ольга дивилась у темряву й тоді впізнала Янів голос. Але що це був за голос! Ользі вчувся в ньому і дикий відчай, і туга, і, нарешті, якийсь нелюдський жах.

Зразу вона не розібрала слів, тоді вслухалась, і враз буйно глибоко йокнуло серце й розбіглося по всьому тілі хапливими й чіткими вдарами.

Ян вимовляв тільки два слова:

— Лист... Вам лист!..

Раптом невідомо чому ці слова й цей дивний перервистий голос породили в Ользі глибоку незрозумілу тривогу. Ці два слова раптом запаморочили їй голову, і в ту ж мить вона напівсвідомо розчинила вікно. І тільки тоді, коли легенько брязнули шибки, а Ян уже стрибав через лутку в кімнату, якось майнула думка: „Який лист? Від кого? І чому його приніс Ян?“

Кажучи ці два магічні слова, Ян сам не знав, коли вони йому спали на думку. Може, ще коли раніше він вигадав їх і склав плана, щоб заставити Ольгу відкрити вікно; а, може, в останню хвилину вони несподівано повернулись у нього на язиці, і він ухопився за них, як хапається за соломину той, що втопає.

В кімнаті було темно. Ольга стояла просто перед Яном і першу мить чула тільки, як бухала в скронях у неї кров. І тоді їй здалося, що ось, як живий, захитався в кімнаті Янів голос:

— Ви... ви чекали листа?

Ян ніколи не міг інакше кликати Ольгу, як на „ви“. Це не була звичка й не було поважання. Для Яна Ольга була просто якоюсь „не такою“, „іншою“, яку не можна було звати так, як усіх.

— Так, чекала. Де він? Давай швидше!

І, сказавши ці слова, Ольга вже знала, що ніякого листа не було. Вона, поспішаючи й чомусь дуже хвилюючись, засвітила лямпу. І, коли кинула сірника, почула, як міцні руки схопили її ззаду й кинули на ліжко.

З Янового рота дихнуло на неї пивом. У першу мить Ольга боролась мовчки, і тоді ж у роті в неї опинилась якась ганчірка. Вона зібрала всі сили й скотилась із ліжка на підлогу.

Невідомо чим би це скінчилось, коли б вона не вдарилась головою об залізну ніжку ліжка. Удар був такий міцний, що Ольга на мить знепритомніла. І до останньої хвилини вона чула на собі залізне Янове тіло.

Ян підвівся. Тепер він спокійно, без жодної пристрасти, й навіть із якоюсь дитячою цікавістю подивився на розкидані ноги комсомолки, озирнувся навколо й тоді нахилився й підняв із підлоги зібгану Ольжину хустку, яка випала в неї з рота.

Надворі набіг порив вітру, і глухо зашуміли навколо школи старі високі тополі.

Ян повернувся, поволі підійшов до вікна й вискочив надвір. Ольжину хустку він акуратно склав учетверо й залишив на столі. Це те, що скоїлось цієї ночі.

Захлинаючись сльозами, Марта першою вранці розповіла мені, що Ян кудись утік, що його шукають, але, очевидно, його вже немає в містечку. І не можна було зрозуміти, чому ж саме плаче Марта: чи їй жалко Ольги, чи шкодує, що немає Яна й що, може, вона вже ніколи його не побачить.

XI.

Мені сняться сурми: мідні срібні, золотаві. І я чую їхні звуки — безліч барвистих, густих звуків. Я бачу

зелені, сині, голубі ескадрони. Вони йдуть і йдуть, і кінські копита мірно вистукують дроб. І раптом — р-р-р... ррр!.. Я прокидаюсь і чую — гроза. За вікном потоками мірно шумить злива, грюкає віконниця, і дробом витанцьовує в іржавій ринві водоспад дзвінких крапель.

Гр-ррр... жжіх... х... х! — Це грім і блискавка і вікно раз-у-раз, схлипуючи, вибухає голубим феєрверком.

„Горобина ніч“ — думаю я й удивляюсь у темряву. Мені здається, що хтось ходить по кімнаті, і полохливо пролопотіла під шахву темна тінь пацюка. І я тихо окликаю:

— Олю?

Я сам дивуюсь собі — чому Оля, чому вона?

Кроків уже не чутно, і злива стихає. Останні тяжкі краплини стрибають за вікном по листях акацій і яблунь. Нараз щось пече мене, і я підводжуюсь із ліжка.

„Ольга! Тепер я знаю, я все знаю... А навіщо вона впустила його до себе, навіщо?“ — відповіді немає, і я думаю, вперто думаю...

„Мабуть сама... сама ж роздратувала... А може... може, навіть приємно було? Це може бути, це ж може бути!..“

Я почуваю, що мені душно, я не можу так більше, і я хапливо здираю з себе білизну.

Ось я підійшов до вікна і вдивляюся в чорний сад, напружую зір свій і дивлюсь у ніч.

Яка це насолода — відкрити вікно й пити цю ніч і льодову вогкість, вогкість і пахощі зливи!

Голова мені приємно крутиться, я почуваю, що зараз упаду. Я щось кричу, а тисяча рухливих тіней уже біжить до мене з саду, і попереду тремтить

велика чорна тінь, простоволоса, і очі в неї горять, як дві жарини... Я хочу втекти від неї й затуляю очі руками.

— Сергію, Сергію!

Хто це? Це голос тієї великої чорної тіні з очима-жаринами. Ні, це не тінь. Я нахиляюсь уперед і бачу обличчя, а на ньому очі. Так, очі! Ні, не те: обличчя не було, були тільки ці палючі бентежні очі... очі Марти.

Я швидко одягся й відкрив їй двері. Вона увійшла й мовчки сіла на край ліжка. Я запалив свічку й тоді побачив, що Марта боса, розпатлане волосся її мокре, і відблиск від свічки дрижить на ньому, як коштовний самоцвіт.

Так ми сидимо вдвох — Марта і я. Сидимо, і я знаю, що Марта чогось прийшла сюди до мене й зразу щось скаже, таке бентежне й незвичайне. Сидимо вдвох, а надворі ніч, тількищо шуміла там гроза, і десь, затихаючи, ще бавляться тугі й важкі краплини... Злегка прогуркотів десь далеко-далеко грім, і тоді Марта встала.

— Сергію!.. Я не знаю куди тепер іти. Розумієш?.. Він хорий! Гарячка!

Ні, я не розумію. Я мовчки, допитливо й збентежено дивлюся на неї.

— Та він же, він — Ян!

— Ян? Ян тут?

Вона схопила мене за руку й тягне до дверей.

— Ходім... Розумієш?.. Тільки ж ти зрозумій...

Ми не йдемо, а біжимо попід палацом, темрява виколупує очі, а калюжі хлюпають і чавкають під ногами. Марта щось хапливо пояснює, ловить мене в темряві за руку й тягне вперед, вперед...

— Учора ще з міста. Розумієш? Учора прийшов до мене... просив сховати.

Я почуваю під ногами якесь каміння й здогадуюсь, що ми біля палацу, але обійшли його з другого боку. Тут є старі завалені двері, купи цегли й іржавого заліза.

Марта пригинає мою голову й кудись тягне. Я слухняно просовуюсь за нею. Мої боки труться об якісь кам'яні мури, ноги грузнуть у якесь багно. Марта запалила свічку. Ми піднялись угору по зруйнованих мармурових східцях. Ось у бік — якісь двері. І враз Марта зупиняється й обертається до мене. Я бачу, як тремтять її губи й світло свічки плигає, як велетенський заєць, по облізлих стінах. Другою рукою вона бере мене за груди, і її губи ще більше тремтять, як пелюстки.

— Він тут... але, коли ти скажеш кому... коли скажеш... Чуєш? Я молю тебе... щоб ніхто... ніхто, крім тебе...

Я мовчки киваю головою, і вона відчиняє двері. Я перший ступаю через поріг. Велика кімната із зруйнованим каміном і з обваленою тиньківкою війнула пусткою й руїною. В кутку, просто на підлозі з якогось одягу й трави, зроблено постіль. На ній простяглася довга темна постать. Я легко впізнав Яна. Йому щось увижалося, і він тихо виспівував якогось мотива.

— Він без пам'яти, — кажу я.

Марта тихо кивнула головою.

— Сергію, голубчику, що ж мені робити тепер? Що ж мені тепер?...

Ян дуже схуд, очі йому глибоко позападали, а вид пашів, як жоржина.

Я опускаюсь навколюшки й кладу йому руку на лоба. „Не менше сорока градусів“—зринає думка.

Обережно розстібую йому на грудях сорочку. Марта присвічує. Десятки червоненьких цяточок розбіглися на Янових грудях.

— Так, — кажу я, — це тиф. Сипняк.

Марта не ворушиться й удивляється в ці червоненькі крапельки на тілі.

— Марто, треба лікаря.

Вона, як опечена, підскакує.

— Що? Лікаря? Лікувати для того, щоб потім замкнути до в'язниці? Ні, ніколи!.. Чуєш?

„Так, — думаю я, — за зґвалтування — в'язниця і... і навіть розстріл. Марта каже правду“. І в ту ж хвилину дивне почуття закипає в мене в грудях.

— Боїться в'язниці, а ґвалтувати не боїться, негідник! — скрикую я і втоплюю свій зір у Мартові очі. Так ми стоїмо мить один перед другим, і враз я згадую про слово, що дав його Марті. Ні, я нікому не скажу, де Ян. Тоді Марта нахиляється й виймає з-під Янової подушки маленький чорний бравнінґ.

— На, сховай. Це — його. Я боюся, щоб він хорий чого не зробив собі. Я мовчки ховаю бравнінґа до кешені.

XII.

Після Янового злочину Ольга два тижні лежала в ліжку через нервове зворушення. Деякий час вона була навіть без пам'яти й нікого не впізнавала.

„Як добре, що все це минулося“ — кажу я сам собі, і невимовно гаряча радість наливає мені груди. І раптом я згадую про Яна й почуваю, що блідну. Ольга помітила в мені зміну й з тривогою вдивляється в моє обличчя. Я кажу, що згадав Яна й згадав усе, що було.

— Слухай, Олю, — кажу я, — ну щоб ти зробила, коли б знала, де зараз переховується Ян?

Вона хвилинку думає. Я напружено чекаю відповіді й почуваю, що мої пальці злегка тремтять.

— Я? Я зразу б довела про це до відому карного розшуку.

„Значить, я не помиляюсь“ — думаю я й запитую:

— Ну, а коли б, припустимо, ти дала комусь слово не казати про його вчинок владі, як би ти тоді?

— Чудний ти який. Перш усього я б ніколи не дала такого слова...

— Ну, а от, припустимо, — настоюю я.

— Тоді я... тоді я інакше б якось його покарала.

„Так, якось інакше“ — думаю я. А Ольга зазирає мені у вічі й розповідає про Лавріна й про те, що він ночує в попової дочки, і про те, що зборів осередку не було вже півтора місяця.

* * *

Ян видужує. Я вже певний того, що через тиждень він зможе сам без сторонньої допомоги ходити по кімнаті. Марта уважно доглядає його й щодня носить йому легку тривну страву. А Ян їсть, їсть і їсть. Після хороби в нього прокинулась вовча хіть до їжі. Він уже не боїться, що я комусь викажу, де він, і охоче звертається до мене з розмовами. В такі хвилини я кажу, що в мене болить голова, і швидко виходжу. Я тепер зрозумів, як ненавиджу цього парубка з орлячим носом і тонкими рівними бровами. Я ненавиджу його волов'ячу шию, його м'язи, його закопилену нижню губу.

Я ненавиджу його й часто думаю про те, чому він викликає в мене таку дивну, таку болісну огиду.

Я не знаю — я ненавиджу його за все: і за злочин його, і за Ольгу, і за випадок в альтанці, і за Марту, і за те, що він ховається й боїться кари, і за те, що його досі не покарали, і за те, що я дав слово Марті не виказувати його, і за те, що він видужав, і за те, нарешті, що я такий слабовільний і нікчемний, що й досі не виконав свого плана...

Ян мене зовсім не соромиться, і я бачив, як він учора обіймав і цілував Марту, і слина текла йому огидно на підборіддя.

„Ех ти, Марто, Марто!“ — думаю я й знаю, що таки виконаю свого плана.

„Треба якось інакше“ — я довго міркую над цими словами й знаю, що Ольга не кривить душею. Я знаю вже, як це „інакше“, і знаю, що так треба. Я іноді виправдую себе так, ніби я вже виконав те, що задумав, і тоді довго, старанно міркую: „Ольга — раз, Марта — два. Ольга — за віщо? А Марта? Де можна знайти таку другу Марту?“ І я ще раз вирішую, що слова, якого дав їй, не порушу й виказувати Яна не буду. Але треба „інакше“. А „інакше“ — це мій плян.

* * *

Сьогодні, коли я підіймався на другий поверх, де переховувався Ян, мені назустріч бігла бліда збентежена Марта. В її циганських чорнокарих очах тремтять сльози. Вона нашвидку підтягує спідницю й тут побачила мене.

— Марто, — кажу я, — що з тобою?

Вона, схлипуючи, показує мені мовчки на спідницю й на двері Янової кімнати. Я зрозумів.

— Як же це, Марто?

— Не знаю... Бачиш? Хотів здерти спідницю... Раптом — як звір... Я не знаю, що з ним... Втекла.

Вона чомусь із благанням дивиться на мене.

— Марто, мовчи, мовчи! — затуляю я вуха. — Мовчи, бо тепер я виконаю свого пляна. Мовчи, Марто, люба!

Якого пляна? Вона не розуміє. „Марто, люба Марто, я знаю, що ти кохаєш Яна, і знаю, якого вдара завдам тобі... Але ж зрозумій, що це — рятунок тобі. А втім, для кого це рятунок? Ні, я не знаю сам“ — так я міркую. Ось унизу десь стихло шарудіння — то пішла Марта.

Відчиняю двері і входжу. Ян сидить на своїй постелі, але я спостерігаю, який він зараз схвильований.

— Що, скучно? — запитую.

Ян одвернувся.

— Скоро не буде скучно. Скоро — фюїть!... — він свиснув.

Ураз його обличчя робиться веселим, округлим, він повертається до мене.

— А пам'ятаєте, колись увечері до вас хтось зазирав у вікно? Пам'ятаєте? Вгадайте, хто то був? До вас тоді прийшла Ольга. А я ото за нею отоді...

Після злочину я вперше це чую від нього ім'я Ольги. І як це спокійно сказано! Каже про Ольгу й навіть усміхається.

„Так, хороба його не скосила, він житиме. Значить, треба „інакше“. Житиме?

Я мовчки виймаю з кешені його бравнінґа, якого колись дала мені Марта.

— Твій?

Він зрадів:

— Мій, авжеж мій. А Марта казала мені, що я його згубив, — простяг до мене руку і враз одсахнувся. Він щось угледів у моїх очах. Я ступив на крок ближче до нього, націлив у голову й вистрілив. Усе скоїлося за мить. Ян тримав мене за руку, а револьвер валявся вже на підлозі.

„Значить я не влучив його, значить, він житиме“ — майнула й щезла думка. Але що це? Він натяг картуза й узяв торбинку. Він не дивиться в мій бік і мовчки лагодиться йти. Вже в дверях повернувся, постояв хвилинку й мовчки вийшов.

У мене не було думок...

XIII.

Я не сказав Марті, як це скоїлось і як пішов Ян. Ось минуло вже два тижні, а ніде його ніхто не бачив, навіть чутки про нього ніякої. Я кажу Марті, що він уже ніколи не повернеться, але я сам цього не знаю. А вона готується до робфаку й марить про місто. Іноді в неї бувають червоні заплакані очі.

— Може, зустрінемось там, Марто? — кажу я.

— Зустрінемось? Хіба й ти...

— Так, і я їду, Марто.

Вона на хвилинку замислюється. Може вона бачить зараз стоголовий робфак, бруковані площі, трамваї й димарі?

— Марто, ти не знаєш, що ти загубила? — я виймаю з кишені її хусточку, яку колись підняв в альтанці. Вона червоніє й вихоплює хусточку в мене з рук.

— Ось, ось!.. На! — вона подає мені три клаптики. — Ось тобі хустка!

— Значить, Марто?..

Вона перебиває:

— Значить, я не шкодую за тим... Розумієш?

Я розумію, але не знаю, чи можна цьому вірити, чи ні.

* * *

Надворі листопад. Учора вперше після довгої перерви в сельбуді було комсомольське зібрання. Головував, як раніше, Лаврін. Мені здається, що він часто замислюється, і я думаю, що він згадує тоді про попову дочку — очі йому мружаться й туманіють.

Після зборів до мене зайшла в кімнату Ольга. Я радісно зустрічаю її, але вона мовчазна, і холодом віє від неї.

— Ну, Ольго, прощай! — кажу я.

Вона тільки тут спостерігає, що я складаю свої речі. На хвилину зняла вгору дугасті бровенята й зморщила ластовиння біля носа.

В неї нова звичка — часто палити. Вона якось виросла, витяглась угору й вилюдніла.

Ми дивимось один одному в очі, потім вона тихо відводить зір і просить іноді писати їй. І зненацька мені спадає чомусь на думку колишній мій сон: десь за вікном виграють - розлягаються сурми — мідні, срібні, золотаві. Я чую їхні звуки — безліч барвистих густих звуків. Там ідуть ескадрони: зелені, сині, голубі. Вибивають дріб кінські копита, як стривожене, розбурхане серце. І раптом — грр... рр!.. Прокидаюсь — гроза.

„Так, — думаю я, — просурмили сурми й стихли. Прийшла гроза й одшуміла. І здається — все тихо й знову все сонно. Але чиєсь велетенське серце живе. Я чую, як воно стукає й гонить по артеріях кров. Воно не спить, стукає й дихає, як динамо. Його

стукіт — у грудях у Ольги, у Марти, у мене... Хай просурмили сурми й одшуміла гроза! Хай пройшли ескадрони! Наше серце не змовкне ніколи!“

— Значить, прощай! — Ольга встає й подає мені руку.

Рука в неї така тонка й холодна, а погляд блакитних очей чужий і байдужий. Ось у неї ледве помітно ворухнулись губи:

— Скучив... за дружиною?

— У мене ніколи не було дружини... Вибач, я тоді сказав тобі неправду.

Щось нове блиснуло в неї в зіницях і зразу ж погасло.

Я знаю — тепер кінець.

— Прощай!..

* * *

У мене карі очі й кострубаті брови, може навіть занадто кострубаті, і сходяться вони на переніссі. Це надає мені, мабуть, похмурого, зосередженого вигляду. Я — завше такий.

От зараз за вікном осінь і ніч, і я уявляю собі листопада, як якусь живу незвичайну істоту, ніби це якийсь маленький тихенький дідусь, і його нечутні кроки губляться в шелесті опалого листу. За вікнами ніч, дощ і буря, і коли я вийду зараз на ґанок і по мокрих кривих східцях зійду в чорний сад, я, мабуть, зустріну його. Він напевно схожий на Явтуха, напевно і в нього таке маленьке зморщене темножовте обличчя.

Я слухаю, ловлю шелехи. Ось десь стукнула віконниця, ось смакує щось у кутку пацюк, і миші шарудять за шахвою старими газетами.

Я слухаю, а речі мої вже складені, і просто переді мною лежить зв'язаний мотузочком пакунок старих потріпаних книжок, що я залишаю Марті.

„Марта! Марта!“ — а втім, я думаю зовсім про інше.

Я уявляю собі, яким мусить бути листопад, коли б це справді була жива істота, і думаю про ніч, що надворі, про темний сад і про бурю, про великі мури й далекі тривожні сурми.

Знову десь грюкнула віконниця. Я думаю, що вона зірвалась із петель, і ще думаю про те, що завтра я вже буду далеко-далеко в шумкому й рідному місті, а тут чорний сад і дощі, і осінь стукотітимуть у шибки моєї кімнати, де не буде вже мене, і, мабуть, тоді на цей порожній стіл, нюхаючи повітря, злізе великий сірий пацюк...

Харків 1927.

З М І С Т

Ціна 95 коп.

(Р)

